

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Geconserveerd koningschap: Regentes Emma en Wilhelmina's erfenis

Diependaal, I.M.

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Diependaal, I. M. (2013). Geconserveerd koningschap: Regentes Emma en Wilhelmina's erfenis.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 2. ‘Het levendig besef der afhankelijkheid van God, die Nederland met Oranje zegende, en zonder wien geen duurzaam volksgeluk te verwachten is’. *De strijd om de interpretatie van de Grondwet*

Een vorst is ook veel meer verplicht, alles te doen wat in zijn vermogen is voor 't welzijn des volks: “De roem onzer voorvaderen is de onze niet, tenzij wij hen navolgen”. Toch kan ook de best opgevoede en braafste vorst niet alleen regeeren. Er zijn een aantal heeren, die de koning kiest onder de wijsten en braafsten in het land, die met hem en voor hem regeeren: ministers (dienaren).¹

Onderwijzer Gedeking vertelde in 1889 de jonge Wilhelmina in kort bestek wat haar belangrijkste taak na de troonsbestijging zou zijn: om de roem van haar voorvaderen voort te kunnen zetten en het welzijn van haar volk te bevorderen moest zij samen met de ‘wijsten en braafsten’ van haar land, haar ministers, gaan regeren. Omdat zij zoveel te doen hadden – ‘te schrijven, op te stellen, te beantwoorden en te bestuderen’ – waren deze wijze mannen het hoofd van ‘departementen’ met daarbinnen ambtenaren als hun ‘handen of hoofden’. De ministers vormden tezamen de uitvoerende staatsmacht. De koning en zijn ministeriële dienaren waren óók wetgevende macht en werkten daarvoor samen met twee ‘Kamers der Staten-Generaal’. De Kamers werden gekozen door kiezers uit het ‘volk’ en ‘nog vele anderen’ om goede regels te maken en te doen uitvoeren. Die regels waren ‘wetten, lang besproken, gedrukt, zuinig bewaard’. De belangrijkste wet, ‘de grond, waarop andere wetten steunen’ was de ‘grondwet van het koninkrijk der Nederlanden’.²

Als grondwettig koningin zou Wilhelmina vele rechten hebben. ‘De koning is opperbevelhebber van leger en vloot, opperbestuurder der koloniën en heeft 't recht van oorlog en vrede, benevens 't recht van gratie voor veroordeelden. Hij bezit de uitvoerende macht, en deelt de macht om wetten vast te stellen (de wetgevende macht) met de beide Kamers der Staten-Generaal.’ Als gevolg van een Grondwet, in 1848 herzien ‘in vrijzinnigen geest’, waren de ministers echter van groot belang bij het uitoefenen van ‘de uitvoerende macht’: ‘De koning is onschendbaar; de ministers zijn verantwoordelijk, en een of meer ministers onderteekenen met den koning alle staatsstukken die van den koning uitgaan.’³

Gedeking ging in zijn lessen voorbij aan een felle strijd die Wilhelmina’s vader had gevoerd tijdens het proces van de Grondwetsherziening in 1848. Zich beperkend tot de kale feiten verhaalde hij de jeugdige Wilhelmina dat in 1844 al leden van de Tweede Kamer een voorstel hadden gedaan om de Grondwet te herzien. Het was verworpen, maar ‘in 1847 achtte de koning zelf de tijd gekomen, en liet door 't ministerie een ontwerp voor eene nieuwe Grondwet maken; het werd niet zeer gunstig ontvangen. Intusschen was in de meeste landen van Europa ontevredenheid tegen de regeeringen ontstaan, en deze nam overal zoo toe, dat in 1848 allerwege omwentelingen plaats hadden. In Frankrijk voor 't eerst: de Februari-omwenteling kostte Lodewijk Filips den troon, en voor enkele jaren (tot 1852) werd Frankrijk eene republiek. Ook in de meeste Deutsche landen vielen ernstige burgerwisten voor. Maar koning Willem II had 't geluk, die in ons land te voorkomen. Hij verklaarde, 13 Maart 1848, bereid te zijn, de Grondwet in vrijzinnigen geest te herzien. De ministers traden af, een commissie van 5 leden maakte een nieuw ontwerp, en nog in hetzelfde jaar was de nieuwe Grondwet aangenomen.’⁴

¹ KHA A50-V-7. 2^e schrift: ‘1889. Vaderlandsche geschiedenis’. Les VI.

² KHA A50-V-7. 2^e schrift: ‘1889. Vaderlandsche geschiedenis’. Les VI.

³ KHA A50-V-7. 4^e schrift vaderlandse geschiedenis: ‘Vaderlandsche geschiedenis III’. Lessen CXLIV en CXLV.

⁴ KHA A50-V-7. 4^e schrift vaderlandse geschiedenis: ‘Vaderlandsche geschiedenis III’. Les CXLIV.

Aan de jeugdige Wilhelmina werd niet verteld dat haar vader een tegenstander van deze Grondwetsherziening ‘in vrijzinnigen geest’ was geweest. Koning Willem II en de toenmalige kroonprins voerden in 1848 een uitgebreide correspondentie: Wilhelmina’s vader dreigde de troon niet te zullen aanvaarden als zijn vader zou doorgaan met de plannen die zijn toekomstig koningschap definitief anders zouden maken dan hij voor ogen had. Als kroonprins schreef hij dat het in strijd met zijn geweten was om bij een inhuldiging een eed af te leggen op een Grondwet die hij niet vond passen bij de missie van het Oranjehuis. Wilhelmina’s vader vond de voorgestelde wijzigingen ‘niet in overeenstemming’ met ‘het welzijn van Nederland, met de regten der Kroon, met ware vrijheid en welgevestigde orde, met den aard en het doel der grondwettige instellingen van den staat’. Na ‘de meest ernstige en kalme overweging van de pligten en van de verantwoordelijkheid’ zoals die stilzwijgend aan een nieuwe koning zou worden opgelegd had hij daarom een ‘stellig en onherroepelijk besluit genomen’: ‘afstand te doen van mijne betrekking en regten als Prins van Oranje en als erfgenaam der Kroon, alles geheel te behoeve van mijnen beminden oudsten zoon den Erfprins van Oranje zoodat deze in mijne plaats en regten trede.’

Wilhelmina’s vader verzekerde koning Willem II dat het geen eigenbelang was dat ten grondslag lag aan dit besluit. ‘Sire! Bij deze gewigtigen stap en van nu af geheel vreemd aan alle staatkundige betrekking, word ik nog thans gedrongen tot de ontboezeming dat de wijzigingen in de staatsvormen geenerlei verandering teweegbrengen in mijne opregte gehechtheid aan Nederland en dat ik bij het levendig besef der afhankelijkheid van God, die Nederland met Oranje zegende, en zonder Wien geen duurzaam volksgeluk te verwachten is, Zijnen genadigen zegen uit den grond van mijn hart afsmeek voor Uwer Majesteits ook door mij hoog geëerbiedigde en geliefde Persoon voor Hoogstdezelfs Regering en voor het waarachtig heil van het Nederlandsche volk.’⁵

Deze formele brief werd gevolgd door informele brieven waarin de zoon zich tot de vader richtte. Willem II deed moeite om zijn zoon te weerhouden van zijn voornemen: de kroonprins wilde zijn rechten, de helft van zijn inkomen en officiële werkfuncties als troonopvolger overdragen aan zijn nog minderjarige zoontje. Tijdens een onderhandelingsgesprek kwamen de persoonlijke grieven boven tafel: al sinds zijn vaders troonbestijging in 1840 werd de kroonprins buiten de staatszaken gehouden. ‘In het constitutionele Württemberg, zoowel als in het autoritaire Rusland, worden de troonopvolgers in alle zaken gekend.’⁶

De Grondwet stond geen troonsafstand door een troonopvolger toe. Misschien was de actie van Wilhelmina’s vader slechts een poging om alsnog – beter – betrokken te worden bij staatszaken.⁷ Het was een hoogtepunt binnen een paleisconflict dat al veel langer de Haagse tongen in beweging bracht. Al lange tijd waren er speculaties over een openlijke breuk tussen vader en zoon. De adviseurs van de koning keken met vrees naar de hevige stemmingswisselingen van de kroonprins. Zij stelden in 1847 de koning voor om de Grondwet zodanig te veranderen dat bij een eventuele troonsbestijging van de kroonprins gemakkelijk een verandering in het staatsbestuur kon worden doorgevoerd. In hun ogen had de prins van Oranje niet het beoordelingsvermogen en de tact van zijn vader: hij kon daardoor wel eens veranderingen gaan provoceren. Koning Willem II vond deze voorzorgsmaatregel echter voorbarig. Zijn oudste zoon handelde inderdaad soms onbezonnen, maar hopelijk zou hij als koning wel verstandig handelen. Waarderend had hij toegezien dat de kroonprins in

⁵ KHA A45-Xb-13: brief van kroonprins Willem aan koning Willem II, 19 oktober 1848. Integraal gepubliceerd in: E. van Raalte in *Staatshoofd en Ministers. Nederlandse Constitutionele Monarchie* (Zwolle 1971) 41-42.

⁶ KHA A45-Xb-13. Deze weerslag van het onderhandelingsgesprek – een Franstalige en Nederlandse notitie – kent geen datum, geadresseerde of ondergetekende. E. van Raalte schrijft deze notities toe mr. A.G.A. Ridder van Rappard, directeur van het Kabinet des Konings. Van Raalte, *Staatshoofd en Ministers*, 42.

⁷ Van Raalte, *Staatshoofd en Ministers*, 45-48, 288 (noot 45).

1847 afzag van een bezoek aan het hof van zijn schoonvader, koning Wilhelm I van Württemberg. Vader en zoon wilden daarmee praatjes voorkomen dat er meningsverschillen waren over de Grondwetsherziening. Een verdrietige vader weet het onbezonnen gedrag van zijn zoon aan zijn schoondochter met haar zenuwkwaal en ongelijkmatigheid van humeur. Zij was ongeschikt om hem te leiden, maar maakte hem juist het hoofd op hol en verleidde hem tot dwaze stappen. ‘Met een goed hart’, zo meende de koning, ‘zou een verstandige en zachtaardige vrouw alles van hem kunnen verkrijgen. Nu is het een bedorven huishouding.’⁸

Niet alleen door de Nederlandse adviseurs, ook in het buitenland werd met argusogen de naderende Grondwetsherziening en de opstelling van de kroonprins gevolgd. De Britse diplomaat Sir Edward Disbrowe was in 1836 naar Nederland gestuurd om de sinds de Belgische Opstand verstoorde diplomatieke betrekkingen te herstellen. De tactvolle Disbrowe wist een gedegen netwerk op te bouwen en een persoonlijke vriend van koning Willem II te worden.⁹ Al in 1847, voordat Willem II formeel stappen had gezet tot de Grondwetswijziging, stuurden Disbrowe en zijn plaatsvervanger waarschuwingen naar Londen: de prins van Oranje deed onvoldoende om het vertrouwen van zijn toekomstige onderdanen veilig te stellen. De kroonprins negeerde bovendien het advies van wijze, ervaren adviseurs van de koning. Ook de diplomaten vroegen zich af of de troonopvolger wel het beoordelingsvermogen en de tactische vaardigheden had om zich van zijn toekomstige taak te kwijten. Gezien de slechte gezondheid van Willem II kon een troonswisseling niet ver weg zijn terwijl het constitutionele debat nog gaande was.¹⁰

Het proces van de Grondwetsherziening was nauwelijks voltooid toen Willem II stierf. In een proclamatie aanvaardde zijn zoon op 21 maart 1849 formeel het koningschap en gaf een intentieverklaring af aan zijn geliefde ‘Landgenooten en Onderdaanen van alle rangen en standen’. Hij voelde het gewicht van de taak die op hem rustte en met oog op God en ‘vol vertrouwen op een Volk, dat zoo innig met Mijn Huis is verbonden’ aanvaardde hij de regering. Hij liet nadrukkelijk weten de Grondwet te zullen dienen. ‘Willem de Eerste nam het Souverein Gezag op, om het naar eene Constitutie uit te oefenen. Willem de Tweede wijzigde, in overleg met de Vertegenwoordiging, de Grondwet naar de behoeften des tijds. Mijne roeping zal zijn, op denzelfden voet aan die Grondwet volledige werking te geven.’¹¹

Tijdens zijn officiële inhuldiging legde hij op 12 mei 1849 vervolgens de eed op de inmiddels herziene Grondwet af. ‘Ik zweer aan het Nederlandsche volk dat ik de Grondwet van het Rijk zal onderhouden en handhaven. Ik zweer, dat ik de onafhankelijkheid en het grondgebied des Rijks met al mijn vermogen zal verdedigen en bewaren; dat ik de algemeene en bijzondere vrijheid en de regten van al mijne onderdanen zal beschermen, en tot instandhouding en bevordering van de algemeene en bijzondere welvaart alle middelen zal aanwenden, welke de wetten ter mijner beschikking stellen, zoo als een goed Koning schuldig is te doen. Zoo waarlijk helpe mij God Almachtig!’¹²

De nieuwe koning gaf hiermee een dubbele intentieverklaring: hij zou de Grondwet ‘onderhouden en handhaven’ ook al was zij gewijzigd. Gedurende zijn hele regering, in een tijdperk van woelige politieke incidenten en schoksgewijze ontwikkeling naar een nieuwe politieke modus vivendi, werd Wilhelmina’s vader echter nauwlettend in de gaten gehouden

⁸ G. Schimmelpenninck aan J. Heemskerk, 28 oktober 1866.

De wekelijkse gesprekken van koning Willem II met zijn minister J.C. Baud over het koloniale beleid en de herziening van de grondwet, 1841-1848. Ingeleid en bezorgd door W.R. Hugenholtz (Leiden 2008) 204, 281.

⁹ C.A.C. Disbrowe, *Old Days in Diplomacy. Recollections of a Closed Century. By the eldest daughter of the late Sir Edward Cromwell Disbrowe. With a Preface by M. Montgomery-Campbell* (London 1903) 11-12, 236.

¹⁰ Disbrowe aan Palmerston, 30 maart 1847; Howard, zaakgelaste a.i. tijdens verlof van Disbrowe, aan Palmerston, 15 juni 1847. Gepubliceerd in: F.J. Duparc, *Willem II, België en Luxemburg* (Academisch proefschrift Rijksuniversiteit Leiden 1933) 109-110.

¹¹ Proclamatie van 21 maart 1849. *Staatsblad* no. 7, 1849.

¹² Art. 51, Grondwet 1848.

door leden van de notabelenelite. Was hij wel de persoon om de Grondwet na te leven? Was de temperamentvolle Willem III de man om Nederland het duurzame geluk te geven dat hij zelf als missie had genoemd en eendrachtig met ministers samen te werken?

In 1849, zo vlak na de Grondwetsherziening van 1848, waren de verhoudingen tussen koning, ministers en Staten-Generaal nog verre van uitgekristalliseerd. De politieke praktijk moest zich nog schikken naar de nieuwe regels. Het duurde tot 1868 voordat Gedekings basisles aan Wilhelmina een gevestigde situatie was: de ministers waren niet zozeer de dienaren van de koning, maar vooral relatief zelfstandig werkende departementshoofden die samen moesten werken met de Staten-Generaal om op stabiele wijze het land te regeren.

Koning Willem III lag op sterven op het moment dat één kritische toeschouwer reeds zijn steentje aan Wilhelmina's vorming bijdroeg. Onderwijzer Gedeking wilde aan zijn leergierige leerling in 1889 geen oordeel geven over de concrete regeringsdaden van koning Willem III. Dat liet hij over aan toekomstige historici. 'Met de regeering van koning Willem III begint de tegenwoordige tijd: over die regeering spreekt de geschiedenis nog geen oordeel uit. Zoo dikwijls toch worden de gebeurtenissen eerst later in hare volle waarheid bekend, of is men in staat, de ware oorzaken der gebeurtenissen te kennen. Wel vormt zich ieder denkende mensch een oordeel over zijn tijd en wat daarin voorvalt; zelfs spreken de oppervlakkigsten 't stoutst zulke oordeelen uit, zonder eenige kennis van de zaken: zij raden ernaar. Wie echter weet, hoe moeilijk het is, zelfs van de meest gewone gebeurtenissen: een brand, eene opschudding op straat, de juiste waarheid te weten te komen, vormt zijne oordeelen met de meeste voorzichtigheid, en spreekt ze nòg voorzigtiger uit. De feiten echter zijn door de geschiedenis wel opgeteekend.'¹³

De Grondwetsherziening van 1848

Met de troonswisseling van 1840 kreeg Nederland een totaal andere persoonlijkheid dan Willem I als koning. Als jonge prins was Willem II een wilde knaap die hield van lichaamsbeweging en fysieke waagstukken. Zijn gouverneurs probeerden hem intellectuele vorming bij te brengen, maar de prins was weinig beschouwend ingesteld. De docenten maakten zich zorgen over hem: de jongen had mentaal meer energie dan fysiek goed voor hem was en putte zijn lichaam uit met fysieke oefeningen. De prins was weliswaar vlug van begrip, maar zijn oppervlakkigheid maakte dat hij hiervan weinig vruchten plukte.¹⁴

Dankzij de napoleontische oorlogen kreeg de roekeloze prins de kans zijn aanleg om te zetten in militaire daden. In plaats van een derde studiejaar in Oxford koos hij voor deelname aan een veldtocht in Spanje en ging vervolgens dienen in het Engelse leger onder de hertog van Wellington. Als 'Held van Waterloo' kreeg de kroonprins in 1815 de glorie waar hij naar snakte. Deze glorie verleende Willem II als koning een gezag dat hij als politicus zou missen.¹⁵ De nieuwe koning was en bleef een onverschrokken, impulsieve en onberekenbare persoonlijkheid met behoefte aan roem. Waar zijn vader wikte en woog, werd Willem II gedreven door een spontaan geuit eer- en plichtsgevoel. Eenmaal koning kwam al snel een

¹³ KHA A50-V-7. 4^e schrift vaderlandse geschiedenis: 'Vaderlandsche geschiedenis III'. Les CXLV.

¹⁴ J.M. Japikse, *Opvoeding van prinsessen en prinsen van de huizen Oranje en Oranje-Nassau* (Rotterdam 1947) 43. KHA A40-IV-2: briefwisseling van den Erfprins van Oranje met Pagenstecher, luitenant-generaal Von Rünckel, majoor Von Kleist, Legations Rath Glaser e.a. betreffende de opvoeding der Prinszen Willem en Frederik. Een brief van Pagenstecher, 25 oktober 1797.

¹⁵ Johannes Bosscha, *Het Leven van Willem den Tweede* (Amsterdam 1852) 33-35. Vergelijk de necrologie in het liberale tijdschrift *Onze Tijd*, van de uitgever van het Thorbeckeaanse *Algemeen Handelsblad*, 1849, III, 1-34, en P.J. Blok, 'De eerste jaren van Koning Willem II', *Onze Eeuw* 7, IV, 357-391.

karakertrek naar voren die zijn vader bepaald niet had bezeten en die in het revolutiejaar 1848 cruciaal zou zijn: hij was vatbaar voor het beroep dat anderen op hem deden.¹⁶

Bij zijn troonsbestijging in 1840 leek Willem II een liberale belofte te zijn die zich in voorgaande maanden, in zijn zucht om zijn vader tot abdicatie te bewegen, had laten adviseren door de hoofdredacteur van *Het Algemeen Handelsblad*.¹⁷ Niet zonder reden werd de abdicatie van zijn vader door buitenlandse gezanten rechtstreeks in verband met gebracht met de recente Grondwetsherziening. De nieuwe koning meende anders te moeten gaan regeren. De diplomaat Disbrowe rapporteerde aan zijn *Foreign Office* een opvallende opmerking van de nieuwe koning: indien zijn vader de ministers niet verantwoordelijk had gemaakt, dan zou het zijn eerste regeringsdaad zijn geweest. Hij zou zich niet kunnen voorstellen hoe een soeverein anders zou willen zijn.¹⁸ Voor zijn troonsbestijging had de impulsieve prins regelmatig geflirt met het liberale gedachtegoed, maar velen hadden dit geïnterpreteerd als het volgen van de waan van de dag. Een waan die bovendien werd gevoed door een opportunistische om de Franse troon in de wacht te slepen en vervolgens België bij zijn koninkrijk te voegen.¹⁹

Ook als koning toonde Willem II zich onberekenbaar. Hij wilde alleen op hoofdlijnen regeren. Hij liet daarom een reglement voor de ministerraad opstellen, maar ondermijnde tegelijkertijd de doelstellingen daarvan. Individuele ministers zaten voortdurend klem tussen een wispelturige koning, collega-ministers met een afwijkende mening en een naar conservatief-liberale richting opschuivende Tweede Kamer. De koning moest regelmatig tot in zijn keukens naar ministers zoeken, zo oordeelde een gezant smalend.²⁰

De hypergevoelige koning had goede bedoelingen, maar werd steeds schichtiger omdat ministers hun begrotingen niet in het parlement wilden verdedigen. De roep om een herziening van de Grondwet nam toe en het koninklijk dwepen met de constitutie sloeg om naar een spijtig gemok en bittere verwijten. Deze ommekeer werd versneld door een voorstel van negen Kamerleden, 'de Negenmannen', voor een wijziging in 1843-1844.²¹

Nadat een dreigend staatsbankroet was afgewend, legden de negen Kamerleden op eigen initiatief een grondig herzieningsontwerp voor aan de Kamer. Het was, onder leiding van J.R. Thorbecke, een knuppel in het hoenderhok. De 'Negenmannen' beseften goed dat hun onderneming op parlementair niveau gezien kansloos was. Het voorstel werd niet eens in behandeling genomen: als collectief was de Kamer van mening dat een herziening van de Grondwet alleen van de koning kon uitgaan. Het was een bewuste provocatie om de publieke opinie, en daarmee het volk achter de kiezers, te mobiliseren en te kunnen toeslaan als in de toekomst het juiste moment wél aanbrak.²²

In 1848 kwam dat Thorbeckemoment met een nieuwe Europese liberale revolutiegolf.²³ Tussen 1845 en 1847 werd Europa getroffen door bittere armoede na een mislukte aardappeloogst en dit leidde tot een grote economische crisis. Radicalen binnen de

¹⁶ J.A. Bornewasser, 'Koning Willem II', in: C.A. Tamse (red.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (Alphen a/d Rijn 1979) 273-305, alwaar 286.

¹⁷ 'Een politiek tableau van Nederland in het voorjaar van 1840. Twee memories van J.W. van den Biesen, hoofdredacteur van het Algemeen Handelsblad, bestemd voor de Prins van Oranje. Uitgegeven door J.P. de Valk', *Nederlandse Historische Bronnen* III (1983) 196-229.

¹⁸ J.A. Bornewasser, 'Ministeriële verantwoordelijkheid vóór en na 1848', in: C.B. Wels, G.A.M. Beekelaar, J.C.H. Blom e.a. (red.), *Vaderlands Verleden in Veelvoud* (Den Haag 1980) 71-99, alwaar 72-75.

¹⁹ Bornewasser, 'Koning Willem II', 281-283.

²⁰ Bornewasser, 'Koning Willem II', 297.

²¹ Bornewasser, 'Ministeriële verantwoordelijkheid vóór en na 1848', 77, 85-86. Voor het zware economische getij zie: H.T. Colenbrander, 'Bijdragen tot de kennis van het jaar 1848 II', *Onze Eeuw* 5, 2^e deel, 45-86, alwaar 47-55.

²² Van Sas, *Metamorfose van Nederland*, 472. J.C. Boogman, *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858* (Bussum 1978) 42-43. Aerts, 'Een staat in verbouwing', 92-93.

²³ Van Sas, *Metamorfose van Nederland*, 477.

arbeidersklasse en liberalen uit de middenklasse eisten radicale veranderingen. Vanuit brandhaard Parijs verspreidden grote protestmanifestaties en rellen zich gedurende het revolutiejaar 1848 over Europa en politieke regimes wankelden. Sinds de napoleontische oorlogen hadden de meeste regeringen weinig gedaan aan de bittere armoede onder zowel de stedelijke als agrarische bevolking. Met de hernieuwde economische crisis eisten radicalen snelle, ingrijpende sociale veranderingen en een politieke democratie. De meer gematigde liberalen wensten parlementaire regeringen, maar hadden uiteenlopende standpunten over het kiesrecht. Deze tweespalt zorgde op de lange termijn voor een politieke polarisatie die tot ver in de twintigste eeuw zou voortduren. Op de korte termijn wisten de liberalen in Oostenrijk en een aantal Duitse en Italiaanse staten via geweld concessies af te dwingen bij hun regeringen. Ook elders gingen mensenmassa's de straat op en klonk een roep om (meer) vrijheid en kiesrecht. In 1851, het jaar van de staatsgreep van Louis Napoleon (de latere keizer Napoleon III), hadden in heel Europa vorsten en keizers de macht weer stevig in handen. Voor de lange termijn was wel een voedingsbodem gecreëerd voor politieke hervormingen en uitbreiding van het kiesrecht.²⁴

De internationale protestbewegingen voelden zich onder meer gesterkt door het feit dat in Nederland in 1848 een liberale grondwet tot stand kwam zonder bloedvergieten en slechts met vreedzaam verlopen protestacties.²⁵ Onder invloed van de economische problemen had koning Willem II zich al in 1847 zodanig in het nauw gedreven gevoeld dat hij in de troonrede van 1847 beloofde dat hij 'eenige andere bepalingen' in de Grondwet aanhangig zou maken'. De verwachtingen waren daarom hoog gespannen op het moment dat op 8 maart 1848 een aantal wetsontwerpen werden ingediend bij het parlement.²⁶

Op 13 maart 1848 liet de koning plotseling de voorzitter van de Tweede Kamer, jonkheer W. Boreel van Hogelanden, bij zich ontbieden. Hij wilde van de Kamervoorzitter weten welke indruk de 27 wetsontwerpen op de meerderheid van de Tweede Kamer hadden gemaakt. De voorzitter van de Tweede Kamer antwoordde hem dat de Kamerleden, zelfs de conservatieven, een aantal veranderingen wilden ter behoud van de Oranjedynastie. Een paar dagen eerder hadden de ministers Willem II tevergeefs om een herziening van de Grondwet gevraagd. De koning had slechts tegengeworpen dat de Franse vorsten Charles X en Louis Philippe het ondanks de ministeriële verantwoordelijkheid niet gered hadden. Plotseling was de koning van gedachten veranderd. Hij zegde Boreel van Hogelanden een herziening toe en drukte hem op het hart dat dit voor hem een opoffering was. De zittende ministers waren woedend dat dit gebeurde zonder dat zij waren gekend: collectief namen zij ontslag.

Achteraf verklaarde Willem II dat hij binnen 24 uur van zeer behoudend zeer liberaal was geworden. 'Maar', zo voegde hij daaraan toe, 'het komt hiervan, omdat alle mijne medestanders (*tout le monde*) mij hebben laten zitten. Ik heb mij plotseling verlaten bevonden. De geheele conservatieve partij is omgedraaid. Daarom heb ik gemeend, dat het beter was den schijn aan te nemen uit eigen wil toe te staan wat ik later toch zou hebben moeten geven, en dan noodgedwongen.'²⁷

²⁴ Mike Rapport, *1848. Year of Revolution* (Londen 2008) passim. R.G. Grant, *Revolutie! Revolutiejaar 1848* (Harmelen 1996) passim.

²⁵ Rapport, *1848*, 98-99. Vgl. J.P. Duyverman, '1848. Twee getuigen', *Tijdschrift voor overheidsadministratie* 25 (1969) 163-166.

²⁶ Verburg, *Geschiedenis van het Ministerie van Justitie*, I, 253-254.

²⁷ Duyverman, '1848', 165. J. de Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830. Met aanteekeningen en onuitgegeven stukken* (Amsterdam 1882) V, 220-238, noot 240 in 'letterkundige aanteekeningen' op blz. 215-217 (= herkomst citaat Willem II). H.T. Colenbrander, 'Het jaar 1848 in Nederland', *Onze Eeuw* 5 (1905) II, 227-273, alwaar 248-252. B.D.H. Tellegen, 'Het voorspel van de herziening der grondwet', *De Gids* 1883, IV, 1-33, alwaar 9. Gerlof D. Homan, 'Sir Edward C. Disbrowe and the Prelude to Constitutional Reform in the Netherlands in 1848', *Tijdschrift voor geschiedenis* 79 (1966) 64-69, alwaar 65. *Het geheim van Paleis Kneuterdijk*, 290-293.

De Britse diplomaat Disbrowe wist zijn minister van Buitenlandse Zaken te melden dat de koning zich onder meer had laten leiden door een aantal intriganten en de invloed van de schandaalpers. De koning zou ook misleidende informatie over de staat van de publieke opinie uit de hoofdstad Amsterdam hebben gekregen. Niet alleen het landsvaderlijk, maar ook het private hart van de koning zou geroerd zijn geweest als gevolg van een brief van zijn dochter Sophie. Haar schoonvader, de groothertog van Saksen-Weimar, was blootgesteld aan de dreigingen van woedende volksmassa's en had daarom concessies aangekondigd. Door zijn dappere optreden was de familie aan een dodelijk, revolutionair gevaar ontkomen.²⁸ Volgens Friedrich von Gagern, de militair gouverneur van de Haagse residentie en dagelijks in contact met de koninklijke familie, was het vooral deze brief die grote indruk gemaakt had gemaakt op de Nederlandse koning.²⁹ Willem II deed hetzelfde als Carl Friedrich van Saksen-Weimar-Eisenach had gedaan: het benoemen van nieuwe ministers. Hij verzekerde zijn dochter op 16 maart dat alles in Den Haag rustig was.³⁰

Emotioneel en politiek in het nauw gedreven zette Willem II op 17 maart nieuwe stappen: hij stelde een commissie in tot herziening van de Grondwet 'met overweging van de wenschen der tweede kamer'. Onder andere een aantal Negenmannen had zitting. De koning belastte de Grondwetscommissie met het samenstellen van een nieuwe ministersploeg. Nog dezelfde dag ontving de koning het nieuws dat zijn zoon Alexander te Madeira overleden was. In deze grote emotionele en politieke chaos zette Willem II nóg een belangrijke stap. De koning deed een beroep op de gezant in Londen, Gerrit graaf Schimmelpenninck, om minister van Buitenlandse Zaken te worden.³¹

Gerrit Schimmelpenninck was een man van gematigd liberale opvattingen die strijdig waren met die van Thorbecke, inmiddels verkozen tot voorzitter van de Grondwetscommissie. De ambitieuze Schimmelpenninck wilde het land redden door de koning te beschermen tegen zichzelf en de in zijn ogen veel te revolutionaire Thorbecke. Hij had de koning 'ter neder geslagen, zenuwachtig, radeloos' aangetroffen. 'Ik had, naar ik niet mag verbergen, zoo ongelooflijk veel losheid, onbezonnenheid en weifeling in het gedrag van den Koning gedurende den laatste tijd opgemerkt; al het gebeurde deed mij zoo duidelijk inzien hoe ligtvaardig Z.M. aan raad van verachtelijke wezens, die ik niet kende, gehoor scheen te geven, hoe eensklaps en onbedacht hij van meening veranderde en daarop dadelijk, als bij onverwachte invallen, handelde'. Schimmelpenninck was overtuigd van zijn eigen missie: hij moest de koning aan 'zoveel mogelijk vaste banden' leggen om te voorkomen dat hij nog

²⁸ Homan, 'Sir Edward C. Disbrowe and the Prelude to Constitutional Reform in the Netherlands in 1848', 65-66. Bornewasser, 'Koning Willem II', 301-302.

²⁹ Von Gagern, *Het leven van generaal Frederik von Gagern II*, 371-372. H.T. Colenbrander, 'Het jaar 1848 in Nederland', 249.

³⁰ ThHStAW, Grossherzogliches Hausarchiv A XXVII, 183a, 160: brief van koning Willem II aan (erf)groothertogin Sophie, 16 maart 1848. Op 9 maart 1848 schreef (erf)groothertogin Sophie twee brieven aan haar vader waarin zij uitgebreid de gebeurtenissen in Weimar beschreef. ThHStAW, Grossherzogliches Hausarchiv A XXVII, 183b. Zie ook: W. Vinkhuijzen, *Onze Prinses Sophie* (Den Haag 1949) 60-73 voor een verslag op basis van de schriftelijke nalatenschap van A.W. Vinkhuijzen, secretaris-thesaurier van groothertogin Sophie. Vgl. J.P. Duyverman, *Uit de geheime dagboeken van Aenaes Mackay. Dienaar des konings 1906-1876* (Houten 1987) 39. In Saksen-Weimar ging het, net als in omringende vorstendommen, primair om een roep om inspraak via parlementen. Een grondwettelijke politieke ministeriële verantwoordelijkheid voor de daden de koning is er niet ingevoerd. Wel werden in de loop der jaren diverse sociale voorzieningen tot stand gebracht. Zie: Gerhard Müller, 'Die thüringen Landtage in der Revolution von 1848/1849', in: Harald Mittelsdorf (ed), *Parlamente und Parlamentarier Thüringens in der Revolution von 1848/49* (Weimar 1998) 34-124, met name 37-42, 72-73, 82-83.

³¹ Boogman, *Rondom 1848*, 50-54. *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1848-1919. Eerste periode 1848-1870. Uitgegeven door C.B. Wels. Eerste deel: 1848* ('s Gravenhage 1972) 76-77. *De Romanov relaties. Uit de privé-correspondentie van Anna Paulowna en haar familie. Vertaald, bewerkt en ingeleid door S.W. Jackman* (Baarn 1987) 200, 224 (noot 86). ThHStAW, Grossherzogliches Hausarchiv A XXVII, 183a, 161-162: koning Willem II aan (erf)groothertoging Sophie, 18 maart 1848.

verder de verkeerde weg in sloeg. Het land werd door ‘onkunde en onvoorzigtigheid’ te gronde gericht. Bovendien was er de ‘zwakke en précaire gezondheidssituatie des Konings’ en daarbij ‘de groote ongeschiktheid van den zoo verregaande onvoorzigtigen opvolger’ waar rekening gehouden moest worden. Het huis van Oranje zou op den duur onmogelijk het land staande kunnen houden. Schimmelpenninck zag daarom maar één oplossing om het ‘Vaderland eene geschikte en krachtige regeering’ te verschaffen die minder onafhankelijk was van de personele invulling van de leden van het huis van Oranje: ‘onze constitutie wezenlijk vertegenwoordigend maken en meer nabij de Engelsche te brengen’.³²

Schimmelpenninck besloot daarom zélf een ministersploeg samen te stellen, daar naar Brits voorbeeld persoonlijk leiding aan te gaan geven en af te wachten wat Thorbeckes Grondwetscommissie zou gaan voorstellen. Om het ‘immediaat gevaar’ af te wenden waaraan ‘de Koning zich zoo onbedacht had overgegeven’ stelde de graaf daarom een aantal eisen aan Willem II. ‘Het huis stond als het ware in brand en om te blussen moest men alle nuttige hulpmiddelen vereenigen en degenen, die in de crisis van het oogenblik geschikte werktuigen waren.’³³ De koning moest akkoord gaan met een herziening van de Grondwet naar Brits voorbeeld en zijn benoeming tot kabinetsformateur met absolute volmacht. Op 25 maart presenteerde Schimmelpenninck zijn nieuwe ministersploeg al aan de Tweede Kamer en sloeg met veel ijver, naar eigen zeggen van ’s ochtend zeven tot elf in de avond, aan het werk.³⁴

Maar ook Schimmelpenninck ondervond de wispelturigheid van de koning aan den lijve en merkte dat hij niet zo gemakkelijk als zelfbenoemd minister-president zijn collega’s kon gaan domineren. Ondertussen ging ook de commissie-Thorbecke haar eigen gang en presenteerde een voorstel dat wat Schimmelpenninck betrof tot de ondergang van het koningschap zou leiden. Achter de schermen bijstellen kon niet, want de koning had het in een staat van ‘impulsie’ en ‘onbekooktheid’ al goedgekeurd zonder voor te leggen aan zijn ministers en op kosten van het land laten drukken. Overtuigd van zijn missie ging Schimmelpenninck het desalniettemin artikel voor artikel aanpassen. Vervolgens kon hij echter geen unanieme steun in de ministerraad vinden en de koning was niet bereid tussen hem en de Grondwetscommissie te kiezen. Een verbitterde Schimmelpenninck nam ontslag als minister en publiceerde zijn eigen voorstel zonder dat het veel effect had: met verschillende aanpassingen en diverse behandelrondes zou Thorbeckes voorstel, *Ontwerp van gewijzigde grondwet van het Koninkrijk der Nederlanden*, uiteindelijk worden aangenomen door de Staten-Generaal.³⁵

De Grondwet van 1848 was een belangrijke cesuur in de Nederlandse politieke ontwikkeling, maar geen radicale breuk want de continuïteitsgedachte was groot en het grootste deel van de grondwetsartikelen bleef onveranderd. Thorbecke, die dacht in termen van een historisch groeiproces, ging uit van het bestaande en gaf alleen herzieningen die naar zijn mening op dat moment noodzakelijk waren. Juist omdat de oude regelgeving in grote mate in stand bleef, was het voorstel ook aanvaardbaar voor de middengroeperingen in de Staten-Generaal die de Thorbeckianen aan een meerderheid moesten helpen. Thorbecke was

³² Gerrit graaf Schimmelpenninck, ‘Notanda’. Gepubliceerd in: H.T. Colenbrander, ‘Bijdragen tot de kennis van het jaar 1848’, *Onze Eeuw* 4 (1904)173-210, alwaar 183-186, 195.

³³ Schimmelpenninck, ‘Notanda’, 181, 186-187.

³⁴ Boogman, *Rondom 1848*, 54-56. Schimmelpenninck, ‘Notanda’, 200-201.

³⁵ Boogman, *Rondom 1848*, 57-61. Schimmelpenninck, ‘Notanda’, 204-210. *Rapport en missive op den 11den Mei 1848 aan den Koning gericht door G. Graaf Schimmelpenninck* (’s Gravenhage en Amsterdam 1848) passim. De belangrijkste parlementaire stukken zijn – waarschijnlijk voor eigen gebruik – door de bibliotheek van de Tweede Kamer gebundeld in één band: ‘Herziening der Grondwet’ en aldaar in te zien. Voor een feitelijk overzicht van de gebeurtenissen in 1848 door een tijdgenoot, aangevuld met uitgebreid historisch bronnenonderzoek, zie: De Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830*, V, 219-425 en letterkundige aantekeningen, 154-320.

niet de revolutionair die Schimmelpenninck in hem zag en volstrekt geen republikein.³⁶ Dankzij de invoering van de politieke ministeriële verantwoordelijkheid was het echter definitief gedaan met de persoonlijke politieke macht van de koning. Er was bovendien een grondwettelijke opening gegeven voor politieke veranderingen op het gebied van het kiesrecht en een zelfstandiger positie van provinciale en gemeentelijke vertegenwoordigingen en besturen. Dit moest nog nader bij wet worden geregeld.³⁷

Deze wetgeving was nog niet tot stand gekomen toen een oververmoeide Willem II eindelijk rust vond na een turbulent leven. In februari 1849 reed hij nog traditiegetrouw te paard naar de vergaderzaal waar de Staten-Generaal in nieuwe samenstelling bijeenkwamen. De rit beviel hem slecht en het was zichtbaar dat de spanningen van het revolutiejaar zijn toch al wankele gezondheid slechter hadden gemaakt. Moe en mat ontving hij enkele weken later een dankbare Tweede Kamerdelegatie en maakte tijdens een groots diner kennis met Thorbeckes jonge aanhangers die het de regering wel eens moeilijk konden gaan maken. De koning wilde vervolgens in Tilburg tot rust komen, maar kwam doodziek aan. Op 17 maart 1849 blies hij zijn laatste adem uit.³⁸

Een diep bedroefde weduwe schreef aan haar broer, tsaar Nicolaas I van Rusland, dat het geloof in God haar op de been hield. Het goddelijke erbarmen had zich volgens Anna Paulowna al kenbaar gemaakt in de affectie en het tedere gedrag van haar oudste zoon Willem. Hij had zich de ideale zoon getoond en was zijn regering goed begonnen. 'Hij vervult nu de rol waarvoor de Hemel hem bestemd had en doet alles om de herinnering aan zijn vader in ere te houden. Zijn gedrag fnuikt de kwade opzet van degenen die hem zwart proberen te maken.' Anna Paulowna haalde opgelucht adem, maar liet per persoonlijke bode in plaats van per brief weten wat er precies gebeurd was. 'De bringer van deze brief, de waardige en eerlijke Arriens, zal je wat meer kunnen vertellen over deze zaak, waarvan je niet onkundig mag blijven.'³⁹

Een nieuwe koning

De nieuwe koning had niet alleen een slechte naam bij Nederlandse bestuurders en buitenlandse diplomaten, hij was niet eens in Nederland op het moment dat hij volgens de letter van de Grondwet koning werd. Hij was op 20 januari 1849 per stoomboot naar Londen vertrokken nadat hij jarenlang op twee familiefronten strijd had geleverd: met zijn vader omdat hij niet wilde instemmen met een herziening van de Grondwet in liberale zin en met zijn echtgenote Sophie over de rol van een koninklijke echtgenote bij de opvoeding van de kinderen.

Het huwelijk met Sophie paste volledig in de dynastieke politiek van de Oranjes. Zodra zijn kleinzoon de huwbare leeftijd bereikte, had koning Willem I diverse Duitse prinsessen uitgenodigd om vooral eens kennis te komen maken met de badplaats Scheveningen. Koning Wilhelm I van Württemberg nam de invitatie aan om samen met zijn twee dochters zeebaden te komen nemen en met Willem I gesprekken te voeren over hetgeen hen beiden aan het hart ging: bestuurlijke en financiële staatszaken. Zonder dochters reisde koning Wilhelm I vervolgens door naar Engeland om daar de grote spoorwegondernemingen

³⁶ J.P. Duyverman, 'Thorbecke (14 januari 1798-4 juni 1872)', *Tijdschrift voor overheidsadministratie* 28 (1972) 199-201. G.J. Hooykaas, 'Het individu op de troon. Thorbecke en de monarchie', *Negentiende eeuw* 23 (1999) 46-55.

³⁷ Boogman, *Rondom 1848*, 61-63. Van Sas, *Metamorfose van Nederland*, 478-479.

³⁸ Bornewasser, 'Koning Willem II', 304.

³⁹ *De Romanov relaties*, 204-5.

te bezichtigen die in Duitsland op dat moment nog onbekend waren. Niet lang na hun bezoek werd in Den Haag bekend dat prinses Sophie de uitverkorene was.⁴⁰

Het was niet alleen een volledig *ebenbürtig* huwelijk, het was ook een slimme zet van Willem I in het licht van de internationale betrekkingen: koning Wilhelm I van Württemberg was een krachtig koning en een spil binnen het internationale vorstennetwerk.⁴¹ Op het persoonlijke vlak was het huwelijk echter een volslagen mislukking. In een geromantiseerde autobiografische schets, waarin zij zichzelf presenteerde als een door het noodlot gedoemde vrouw en daarvoor de feiten naar haar hand zette, probeerde koningin Sophie in 1866 zelf voor een handjevol vrienden te verhalen en te verklaren waarom haar huwelijk gedoemd tot mislukken was geweest. Naar het model van George Sands *Histoire de ma Vie*, één van haar favoriete romanschrijfsters, beschreef koningin Sophie haar moederloze jeugd met een vader wiens aandacht zij alleen maar kon winnen door intellectueel uit te blinken. Als gehoorzame dochter, die bovendien weinig alternatieve huwelijkspartners had, stemde zij in met de dynastieke politiek van de twee koningen om daar later veel spijt van te krijgen.⁴²

De karakters van Sophie en Willem bleken totaal niet bij elkaar te passen. Beide huwelijkspartners waren humeurig en opvliegend. Zij hielden allebei van muziek, schilderkunst, theater en opera, maar daar hielden de overeenkomsten op. De toekomstige Willem III was een landedelman in hart en nieren met weinig intellectuele interesses. Sophie was sterk gevormd door haar intellectuele vader die zij als geestelijk leidsman zag, had als jong meisje al diplomatieke hand- en spandiensten voor hem mogen verrichten en wilde deze politieke rol graag uitbouwen in Nederland. De ongedurige prins had zich altijd een fuifnummer getoond en liet zich weinig zien in de politieke instellingen waar hij later als koning over moest regeren, terwijl zijn echtgenote als kind een uitgesproken boekenwurm was en als volwassene op gelijkwaardig niveau kon converseren en corresponderen met de grote geleerden en staatsmannen van haar tijd. Willem III moest niets hebben van intellectuele vrouwen. Bovendien liet Sophie hem voortdurend merken dat zij slimmer was dan hijzelf en haar politieke standpunten heel anders waren dan zijn conservatieve opvattingen.⁴³

Het huwelijk was al op de klippen gelopen voordat de troonsopvolging in zicht was. De emotionele, temperamentvolle Sophie had niet het geduld, de tact en het begrip om het

⁴⁰ C.A.C. Disbrowe, *Old Days in Diplomacy. Recollections of a Closed Century. By the eldest daughter of the late Sir Edward Cromwell Disbrowe* (London 1903) 268-269. C.A. Tamse (red.), *Koningin Sophie 1818-1877. Jeugdherinneringen in Biedermeierstijl van een Nederlandse vorstin uit Württemberg* (Zutphen 1984) 62.

⁴¹ Lord Clarendon, Brits minister van Buitenlandse Zaken, aan Lady Manchester, 21 oktober 1858. 'My Dear Duchess'. *Social and Political Letters to the Duchess of Manchester. Edited by A.L. Kennedy* (London 1956) 30.

⁴² Sophie, *Histoire de ma Vie*, in: Tamse (red.), *Koningin Sophie 1818-1877*, 65-66, 73. C.A. Tamse heeft in zijn nawoord gereconstrueerd hoe koningin Sophie feiten naar de hand zette in haar poging zichzelf te presenteren als door het noodlot gedoemde vrouw die als prinses geen recht op persoonlijk geluk had. Zo beweerde koningin Sophie ten onrechte dat haar huwelijk ongeldig en haar kinderen tot bastaarden zouden zijn verklaard. Zie blz. 80 en noot 128 en 131 (blz. 84). Tamse verklaarde de gefictionaliseerde autobiografie met een cultuurhistorische verwijzing naar de 'Biedermeierstijl'. Het is waarschijnlijker dat koningin Sophie de autobiografie van George Sand imiteerde. Uit de inventaris van de bibliotheek van koningin Sophie blijkt dat zij een groot aantal werken van George Sand, waaronder *Histoire de ma Vie*, in haar bezit had: KHA A46-VIc-9. De beide *Histoires de ma Vie* lijken wat betreft opzet en schrijfstijl sterk op elkaar. George Sands *Histoire de ma Vie* (1854) is veel uitgebreider, maar kent dezelfde opbouw als Sophies levensbeschrijving (1866): een uitgebreide uiteenzetting van voorouders en vervolgens een beschrijving van de jeugd waaruit een sterke vader-identificatie blijkt. Vgl. George Sand, *De geschiedenis van mijn leven (Histoire de ma Vie, 1854; Breda 1998)*. Vgl. Renee Winegarten, *The Double Life of George Sand. Woman and Writer. A Critical Biography* (New York 1978) 293-295: ook George Sand was niet geheel waarheidsgetrouw in haar autobiografie.

⁴³ C.A. Tamse, 'Koningin Sophie. Onvermoeibare briefschrijfster met liberale sympathieën', in: C.A. Tamse, *Het Huis van Oranje en andere politieke mythen* (Amsterdam 2002) 305-337, aldaar 318-320. J.J. Bouman, *Op en rond Oranje's troon. Ons vorstenhuis in de 19de en 20ste eeuw* ('s-Gravenzande 1963) 117-118. Vader als geestelijk leidsman: brief van koningin Sophie aan Lady Malet, 10 maart 1844. In: Hella S. Haasse en S.W. Jackman, *Een vreemdelinge in Den Haag* (Amsterdam, zesde druk 1991) 44.

hoofd te bieden aan de openlijke huwelijksontrouw en woede-uitbarstingen van haar echtgenoot. In 1842 vroeg zij aan haar vader om een echtscheiding, maar dit was voor een vrouw in haar positie uitgesloten.⁴⁴ In brieven aan haar Britse pen vriendin Lady Malet schreef de koningin haar nood van zich af. Marian Dora Spalding was getrouwd met de diplomaat Sir Alexander Malet. Koningin Sophie kende haar uit de periode dat Sir Alexander in Stuttgart was gestationeerd. Als dank voor haar levenslange vriendschap kreeg Lady Malet per testament een kostbaar juweel geschonken na Sophie's dood: een camee die koningin Elizabeth van Engeland voorstelde.⁴⁵ Aan deze vriendin schreef Sophie in bewoordingen als leven onder 'bekrompen tyrannie' en 'een gevangenis'. Haar dagen in Den Haag waren miserabel en zij leefde uitsluitend voor haar kinderen. Zonder duidelijke aanleiding werd zij door haar echtgenoot lichamelijk mishandeld tijdens aanvallen van drift en waanzinnige razernij; hij was onhandelbaar en haar openlijk ontrouw met maîtresses.⁴⁶

In 1847 werd het ook de prins teveel: hij had strijd én met zijn vader over de toekomst van Nederland én met zijn echtgenote over de opvoeding van zijn kinderen. In de zomer van 1847 liet hij aan koning Wilhelm I in Stuttgart een document lezen waarin hij verklaarde van zijn rechten op de troon af te zien en tegelijkertijd op redelijke voorwaarden tot een echtscheiding met Sophie te komen. Hij herriep het stuk echter in 1848. Na de conflicten met zijn vader over de Grondwetsherziening vertrok hij naar Engeland.⁴⁷ Zijn echtgenote beschuldigde hem ervan dat hij zijn maîtresse, die beweerde dat zij reeds vijf maanden zwanger was, achterna ging.⁴⁸

Het was daarom chaos in politiek Den Haag op het moment dat Willem II stierf. Koningin Sophie beschreef in een brief aan Lady Malet haar versie van de ingrijpende gebeurtenissen. Zij ontbood meteen de ministers nadat haar was medegedeeld dat koning Willem II was overleden. De koningin vroeg naar eigen zeggen een deputatie samen te stellen om de nieuwe koning in Engeland te gaan ophalen. De ministers reageerden echter geprikkeld en spraken over een troonsafstand. Koningin Sophie vertelde hun dat haar echtgenoot het recht had om koning te zijn. Maar indien hij weigerde, dan zou prins Frederik de regent moeten zijn voor haar minderjarige zoon. De ministers konden daarmee instemmen en dagen lang had het land geen regering: de ministers mochten geen besluiten nemen. Na een aantal dagen ging Sophie naar Hellevoetsluis om haar echtgenoot op Nederlandse bodem te ontvangen. Zij vroeg hem of hij het koningschap had geaccepteerd. Hij antwoordde dat hij dit had gedaan, maar wilde kennelijk weinig loslaten aan de vrouw met wie hij een slecht huwelijk had. Koningin Sophie schreef niet goed raad te weten met de situatie: haar echtgenoot was onveranderd. Het volk had hem zonder veel vreugde of geestdrift ontvangen maar alleen de noodzakelijke loyaliteit getoond. Een periode zonder koning zou echter ook een ramp zijn: de Nederlanders wensten rust na alle hevige gebeurtenissen.⁴⁹

Koningin-moeder Anna Paulowna suggereerde daarentegen in een brief aan haar broer Nicolaas dat haar schoondochter Sophie 'snode plannen' had gehad om het voogdijschap over de kinderen te verkrijgen en regentes te worden namens haar minderjarige zoontje. Zij had daarom doelbewust de naam en het karakter van haar echtgenoot zwart gemaakt. 'God heeft haar snode plannen verijdeld, en de reis naar Engeland heeft Willem van de ondergang gered en het land van de grootste ramp die het had kunnen treffen. De natie heeft zich rond haar

⁴⁴ Tamse, 'Koningin Sophie. Onvermoeibare briefschrijfster met liberale sympathieën', 321.

⁴⁵ KHA A46-VIc-2; KHA A46-IVc-219. *Een vreemdelinge in Den Haag*, 211 (1 april 1865).

⁴⁶ 16 mei 1842, 26 mei 1844, 23 oktober 1844, 2 november 1844, 3 februari 1845, 11 april 1845, 23 april 1845, 8 september 1845, 16 april 1846, 15 augustus 1846. *Vreemdelinge in Den Haag*, 38, 46, 49, 51, 52, 55, 58, 59.

⁴⁷ C.A. Tamse, 'Koningin Sophie. Onvermoeibare briefschrijfster met liberale sympathieën', 321.

⁴⁸ Koningin Sophie aan Lady Malet, januari 1849. *Vreemdelinge in Den Haag*, 73.

⁴⁹ Koningin Sophie aan Lady Malet, 22 maart 1849. *Vreemdelinge in Den Haag*, 75.

wettelijk soeverein geschaard en toont zich zeer eerbiedwaardig temidden van de algemene droefenis die het hele land in rouw heeft gedompeld.’⁵⁰

Waarschijnlijk heeft Willem III inderdaad geweigerd de troon te accepteren, maar hij ging overstag na een sterk staaltje van dynastieke politiek. Prins Frederik, de tweede zoon van koning Willem I, wist zijn neef te overtuigen dat het zijn plicht was om het koningschap te aanvaarden. Prins Frederik herinnerde in een latere brief, met afschriften aan de Raad van Ministers, de koning hieraan. ‘Toen Uwe Majesteit in 1849, na den dood Haar’s vaders uit Engeland terugkeerde, was zij niet gezind de kroon te aanvaarden. Ik heb mij toen zoowel in het belang van het Vaderland als in dat der dynastie beijverd, en ik ben er in geslaagd, U.M. te bewegen dit niettemin te doen.’⁵¹

Kritische toeschouwers wisten dit niet of lieten op suggestieve wijze doorschemeren meer te weten. Het driemaandelijks tijdschrift *Onze Tijd* liet op bedekte wijze weten bronnen te hebben. Het blad, van dezelfde Amsterdamse uitgevers als de liberale krant *Het Algemeen Handelsblad*, ergerde zich in 1849 aan alle vleiers die zich rond de troon hadden verzameld en gaf een stevig tegengeluid. Diverse auteurs hadden een levensschets van de koning samengesteld, maar veel wapenfeiten waren niet gemeld. *Onze Tijd* kon alleen maar vaststellen dat het leven van de nieuwe koning tot dusverre onvruchtbaar was in grote, militaire feiten en dat er weinig bekend was over de persoon en zijn voorbereiding op het koningschap. In de traditie van zijn voorouders had de prins gestudeerd aan de universiteit van Leiden en was onderwezen in de staathuishoudkunde, het volk- en staatsrecht en algemene en vaderlandse geschiedenis. ‘Of die lessen inderdaad vruchtbaar geweest zijn voor de verstands-ontwikkeling des Prinsen zal nu het best kunnen blijken, nu Hij, als Koning, zoo ruimschoots gelegenheid heeft die aan den dag te leggen.’⁵²

Voorlopig gaf het liberale blad de nieuwe koning het voordeel van de twijfel om een geliefd ‘Vader des Vaderlands’ te worden. Bij de troonsbestijging had hij namelijk wijze woorden gesproken. Hij had indruk gemaakt op de ‘neêrgedrukte gemoederen’ door openlijk de hulp van God in te roepen, ‘de hulp van Hem, die de Koning der Koningen is, en wiens bijstand Hij verlangde tot de bevordering van het welzijns des volks.’ De nieuwe koning had zijn volk aangespoord om ‘met Hem de knie te buigen voor den troon des Almagtige, die de daden van Vorst en Volk op dezelfde weegschaal weegt. Een Nederlandsch Vorst, die naar het voorbeeld zijner voorvaderen, steeds God voor oogen heeft en zijn geboden betracht, kan veel, zeer veel vermogen op zijn volk oefenen: men eerbiedigt en hoogacht hem reeds dadelijk, en van den eerbied en de achting tot de liefde is de afstand voorzeker niet groot.’ *Onze Tijd* toonde zich hiermee liberaal: de prestaties van een koning werden goed bijgehouden. Ook toonde het blad zich religieus. ‘De Nederlandsche natie is bij uitnemendheid een godsdienstige: al wat van het godsdienstig beginsel uitgaat, wordt door haar met bijval begroet, met liefde gekweekt.’⁵³

Op indirecte wijze liet *Onze Tijd* weten dat de redactie met een zekere scepsis zou bekijken of de nieuwe koning zich niet teveel zou laten leiden door adviseurs. Klaarblijkelijk had het Amsterdamse blad vooral niet-officiële raadslieden in het vizier gekregen en het was daarmee minder blij. In hetzelfde nummer stond nóg een artikel, maar daarin kwam de naam van de nieuwe koning niet voor. Het artikel werd kortweg ‘Camarilla’ genoemd en beschreef wat deze term in zijn algemeenheid inhield. ‘Camarilla is de uitdrukking, welke men gebruikt,

⁵⁰ *Romanov relaties*, 204-205.

⁵¹ Op citaat bij: *Maar Majesteit! Koning Willem III en zijn tijd. De geheime dagboeken van minister A.W.P. Weitzel. Bewerkt en ingeleid door Paul van 't Veer* (Amsterdam 1968) 75. ‘Haar’ conform het originele citaat. Het origineel van deze brief is niet terug te vinden in het Koninklijk Huisarchief. In het archief van prins Frederik bevindt zich wel een conceptbrief aan Willem III van 9 november 1853 waarin gerefereerd wordt aan deze kwestie toen de huwelijksproblemen van Willem III en Sophie hoog oplaaiden: KHA A37-199.

⁵² Z.n., ‘Willem III, Koning der Nederlanden’, *Onze Tijd* (1849) III, 156-175, alwaar 159-160.

⁵³ Z.n., ‘Willem III, Koning der Nederlanden’, *Onze Tijd* (1849) III, 157-158.

om een geheimen, tegen de wet indruisenden invloed aan te toonen, welke uitgaat van eene rondom de persoon des monarchs zich vereenigde hof- of priesterpartij.’ Met name binnen een absolutistisch regime kwamen deze groeperingen voor en het was ook niet onwettig vóór er constituties bestonden. Binnen een constitutionele monarchie was de koning volgens *Onze Tijd* echter gebonden aan verantwoordelijke ministers.⁵⁴

Onze Tijd had geen reden tot klagen want de nieuwe koning had de ministers van zijn vader behouden. Wellicht was Willem III zo verstandig om eerst te worden ingewijd in ‘de machinerie van het staatsligchaam, alvorens zelf handen aan het roer te slaan, of eene eigene rigting daaraan te geven.’⁵⁵ Gelukkig voor *Onze Tijd* vond al snel een wisseling van ministers plaats. Het blad bekende vol enthousiasme kleur. Op de daden van de koning had men niet de hoop gevestigd, wel op de man die de Grondwetsherziening had bezorgd. *Onze Tijd* liet zich vol genoeg aan de hand van professor Thorbecke leiden die ook buiten de wetenschap een geleerd en gezellig man zonder luimen of zelfzucht zou zijn. Een man op wie men mocht vertrouwen, ‘de eenige man, van wiens krachtige handelingen het toekomstig materieel en intellectueel welzijn des vaderlands zullen afhangen!’⁵⁶

De komst van een door Willem III ongewenst ministerie-Thorbecke

Koning Willem III aanvaardde het koningschap en accepteerde voorlopig het grondwettig regime van 1848. Zijn persoonlijke strijd tegen zowel zijn echtgenote Sophie als de door hem gehate Johan Rudolf Thorbecke zette hij echter voort. Koningin Sophie kreeg van hem geen kans om zich te bemoeien met politieke zaken. Aan Lady Malet schreef zij haar woede van zich af.

‘Toen ik tijdens de afwezigheid van de prins een eenzaam leven leidde en alleen maar officiële diners gaf, die vervelend waren, maar ook nuttig en noodzakelijk, heeft men van mij gezegd dat ik ongetwijfeld een achtenswaardige vrouw ben, maar zo slecht gehumeurd en zo ambitieus. Wat die eerzucht betreft, moet ik opmerken dat mijn positie een heel andere is dan u denkt. Niet alleen doe ik niets, maar ik blijf zelfs zoveel mogelijk op de achtergrond, niet uit verlegenheid, maar omdat ik met de grootste voorzichtigheid en reserve te werk dien te gaan. In de eerste plaats heb ik te maken met een gestoord mens en verder met personen die een onvoorstelbaar lage dunk hebben van het begripsvermogen van een vrouw. Dat is een overheersende karaktertrek van de Nederlanders. Hun vrouwen moeten *huisvrouw* zijn, de kinderen in bad doen en haar dienstboden kapittelen, en verder niets. De twee vorige koningen hebben hun echtgenoten niet toegestaan een staatkundige rol te vervullen. Er wordt met veel wantrouwen op mij gelet; de heren hebben teveel juist inzicht om niet aan te voelen dat *ik* meer ervaring en begrip heb dan *hij*. Daarom zijn ze bang voor mij. Kalm en behoedzaam moet ik mijn weg zoeken. Vroeg of laat komt de dag dat men mij nodig heeft.’⁵⁷

Koning Willem III was volgens haar in de ban van conservatieve krachten. Zij deed daarom wat zij kon om het zittende ministerie in stand te houden en de gemoederen te kalmeren als haar echtgenoot ruzie maakte met ministers of leden van zijn hofhouding.⁵⁸ Het conservatief-liberale ministerie-De Kempenaer-Donker Curtius, nog aangesteld door Willem II, was echter weinig succesvol in de contacten met de Tweede Kamer. Nadat diverse wetsvoorstellen waren afgewezen en verschillende ministers voortijdig waren opgestapt, was duidelijk dat het gehele ministerie gereconstrueerd moest worden óf dat een totaal nieuwe ministersploeg moest aantreden.

⁵⁴ Z.n., ‘Camarilla’, *Onze Tijd* (1849) III, 227

⁵⁵ Z.n., ‘Willem III, Koning der Nederlanden’, *Onze Tijd* (1849) III, 162.

⁵⁶ Z.n., ‘Mr. J.R. Thorbecke’, *Onze Tijd* (1849) IV 317-332, alwaar 332.

⁵⁷ 21 april 1849. *Vreemdelinge in Den Haag*, 77-78.

⁵⁸ 1 en 8 mei 1849. *Vreemdelinge in Den Haag*, 78.

Koning Willem III moest gaan handelen en deed dit op dynastieke wijze: in overleg met zijn broer Hendrik en oom Frederik. Moeder Anna Paulowna en echtgenote Sophie werden buitengesloten. Niet alleen koningin Sophie, maar ook haar schoonmoeder had zo haar bedenkingen. De Russische tsaar Nicolaas I wilde graag dat zij de nieuwe Nederlandse koning anti-Engelse adviezen zou geven. Dit was volgens koningin-moeder Anna Paulowna niet gemakkelijk. 'Ik zal mijn best doen hem in die richting te leiden, met tact en inzicht, want indien ik de jonge koning, mijn zoon, duidelijk laat merken dat hij mijn goede raad nodig heeft, zou dit hem afschrikken en hem er toe kunnen brengen zich van mij af te keren als van een onwelkome mentor. Zijn gevoelens voor mij zijn heel hartelijk, zodra hij zichzelf is en overgelaten aan de opwellingen van zijn goede, milde hart, maar hij heeft een destructief, schadelijke element aan zijn zijde in het hooghartige en achterbakse karakter van zijn vrouw, zijn gesel op aarde.'⁵⁹

De twee dames met hun politieke agenda's werden gepasseerd voor een serie besprekingen waarin duidelijk de eigen opvattingen van de nieuwe koning naar voren kwamen. In kleine kring liet Willem III blijken waarom hij niets moest hebben van het liberalisme waar Thorbecke voor stond en dat hij van plan was om bovenpartijdig te regeren.⁶⁰ Aanleiding voor een eerste gesprek was een uitgebreid schriftelijk advies van de zojuist afgetreden minister D. Donker Curtius hoe ministeries in het algemeen voortaan zouden moeten gaan werken: er waren teveel personen minister, teveel ministers werkten aan één onderwerp, er werd omslachtig gewerkt binnen de Raad van Ministers en er was te weinig samenwerking met de Tweede Kamer. Ook Thorbecke had een advies uitgebracht: hij wilde een nieuw 'gouvernement' met een betere weerspiegeling van de samenstelling van de vernieuwde Tweede Kamer.

Tijdens de eerste bespreking nam de koning het woord. Willem III was het niet eens met Thorbeckes advies want er stond niet in wat hij als 'rigtsnoer' zag: het algemeen belang en niet de meerderheid van de Tweede Kamer moest het richtsnoer van de regering zijn. 'De Regering moet haar kracht vinden in 't welbegrepen belang des Vaderlands en 't Ministerie moet de Kamer aan den haak laten verrotten.' Vergenoegd merkte de koning op dat amendementen op regeringsvoorstellen tóch zouden stranden in de Eerste Kamer. De bezadigde opinie aldaar zou net als een boer eerst de vingers in de grond steken om te ruiken met wat voor grond hij te doen zou hebben. 'Indien de Kamer werkelijk uitdrukt 't gevoel der Natie zou ik er zoo veel respect voor hebben, als ik ze nu veracht.' De koning had bovendien zo zijn twijfels over het opheffen van ministers voor religieuze eredienst. Dit zou het ongenoegen van de publieke opinie opleveren en kon gevaarlijk zijn.

Ook over de rest van het slechts drieënhalf kantjes tellende geschrift van Thorbecke was de koning cynisch. Thorbecke noemde wel kandidaat-ministers maar geen beginselen. Wilde hij fouten repareren, dan moest hij wat Willem III betreft eerst het huidige stelsel van het binnenlandse en koloniale bestuur van haver tot gort kennen. Terwijl de koning zélf een lijst met kandidaat-ministers opstelde, werd op voorstel van Lightenveld de zaak breder getrokken dan de invulling van een aantal ministersposten en een bijeenkomst georganiseerd waarbij ook prins Frederik en prins Hendrik, de jongere broer van de koning, werden uitgenodigd.⁶¹

Het met de nog levende mannelijke leden van de Oranjedynastie uitgebreide gezelschap achtte het onmogelijk om Thorbecke te passeren, maar vleide zich met de gedachte dat hij toch niet tot prestaties in staat zou zijn. Als tactische zet werd daarom besloten om Thorbecke formeel om een programma vragen. Thorbecke reageerde schriftelijk dat dit een wel zeer vreemd verzoek was en in strijd met de gewoonten van constitutionele

⁵⁹ Koningin-weduwe Anna Paulowna aan tsaar Nicolaas I, 20 april 1849. *Romanov relaties*, 206.

⁶⁰ C.B. Wels, 'De formatie van het eerste ministerie-Thorbecke', *BMHG* 76 (1962) 263-317.

⁶¹ Wels, 'De formatie van het eerste ministerie-Thorbecke', 278-285.

landen: het was gebruikelijk dat beginselen pas werden bekend gemaakt zodra een nieuw ministerie zich zou presenteren aan het parlement. Hij kon daarom niet aan het verzoek voldoen. Terwijl de koning en zijn adviseurs nadachten over de verdere gang van zaken, stond er plotseling een bericht in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. De liberale krant had een anonieme brief gekregen over het verloop van de ministeriële crisis. Deze werd integraal gepubliceerd. Vermanend voegde de krant er een waarschuwing aan toe: ‘Zoo is thans de stand der zaken. Alles is weder in het onzekere. Zal Z.M. werkelijk begrijpen, dat hij door verkeerde raad om den tuin is geleid, en het voorgedragen ministerie, door het te benoemen, op nieuw een blijk van vereerend vertrouwen geven? Het is voor het vaderland te hoopen. Het is echter ongelooflijk, hoe men intrigeert, en wat al niet gedaan is, om den heer Thorbecke en de zijnen de voet dwars te zetten.’⁶²

Na een groot aantal bijeenkomsten en gespreksrondes met kandidaat-ministers, waarbij Donker Curtius meldde slapeloze nachten te hebben, werd besloten dat het onvermijdelijk was dat Thorbecke een nieuwe ministersploeg zou samenstellen. De aantekeningen van de directeur van het Kabinet des Konings stopten, maar uit de samenstelling van het eerste ministerie-Thorbecke blijkt dat de koning bakzeil haalde. Het kabinet bestond uit Thorbeckianen en gematigde liberalen, maar niet de personen die Willem III had willen aanstellen. ‘Wacht op onze daden’, zo was het adagium waarmee het kabinet zich aan de Tweede Kamer presenteerde. Het kabinet leed nederlagen, maar wist via een aantal ‘organieke wetten’ – onder meer de Gemeentewet, de Provinciale wet, de Kieswet en de Wet op het recht van enquête – een aantal belangrijke bepalingen van de in 1848 vernieuwde Grondwet via wetgeving uit te werken.⁶³

De spanningen tussen Willem III en Thorbecke waren in die jaren groot. In december 1851 overwoog Willem III zijn ministers te ontslaan, maar de prinsen Hendrik en Frederik raadden hem aan geduld te hebben omdat het moeilijk zou zijn om ministers te vinden die beide Kamers welgevallig zouden zijn én zijn vertrouwen zouden hebben.⁶⁴ Het ministerie-Thorbecke diende collectief zijn ontslag in op het moment dat religie en politiek samenvloeiden in één kwestie. Tijdens de formatie van het eerste ministerie-Thorbecke had Willem III al een vrees uitgesproken. ‘Ofschoon de grondwettige pligt als Koning van mijn onpartijdigheid eischt, zal ik elk echter beseffen, dat de Historie van het Huis mij niet indifferent kan zijn. Hoop dat de Hemel mij beware, dat ik niet eenmaal partij zal moeten kiezen. Mijne voorvaderen hebben echter nooit het protestantisme in dien exclusieven zin uitgelegd, als nu vele heethoofden. Integendeel de essence van het Protestantisme is verdraagzaamheid. Ik zal dan ook altijd verdraagzaam wezen.’⁶⁵

Een conservatief-humanistische geestesstroming met invloed op Willem III

In 1853 werd deze bovenpartijdigheid van Willem III op de proef gesteld. De Rooms-Katholieke Kerk wilde gebruik gaan maken van de grondwettig vastgelegde godsdienstvrijheid en in Nederland weer bisschoppen installeren. In 1827 was een concordaat gesloten tussen koning Willem I en paus Leo XII, maar als gevolg van de onduidelijke en inconsequente bewoordingen was het een zachte dood gestorven: na opeenvolgende succesvolle protestacties van verschillende groepen protestanten zwichtten zowel Willem I als

⁶² Wels, ‘De formatie van het eerste ministerie-Thorbecke’, 303-304.

⁶³ Wels, ‘De formatie van het eerste ministerie-Thorbecke’, passim. Voor samenstelling en verdiensten 1^e ministerie-Thorbecke: zie www.parlement.com.

⁶⁴ KHA A45-VIIc-42: brief van A.G.A. Ridder van Rappard aan Willem III, 13 december 1851. Van Rappard, directeur van het Kabinet des Konings en secretaris van de Raad van Ministers, vermeldde niet welke kwestie precies de aanleiding was om eventueel de ministers te ontslaan.

⁶⁵ Wels, ‘De formatie van het eerste ministerie-Thorbecke’, 277-278.

Willem II voor de protestantse druk.⁶⁶ In 1853 vond het pausdom in Rome het tijd voor een nieuwe poging en het koos Utrecht als plaats waar de aartsbisschop, de hoogste katholieke vertegenwoordiger in Nederland, zijn standplaats moest krijgen. Dit lag gevoelig bij de protestanten omdat de Unie van Utrecht, en daarmee de onafhankelijkheid van de Spaanse Habsburgers, hier was gesticht. De paus negeerde alle waarschuwingen dat dit voor ernstig politiek tumult zou kunnen zorgen.⁶⁷

Door het gehele land heen tekenden ongeveer tweehonderdduizend mensen petitie met een overwegend religieuze toon waarin de koning werd opgeroepen, in navolging van zijn grote voorvader Willem van Oranje, ten strijde te trekken tegen de vreemde katholieke overheerser. Dit was een opmerkelijk aantal ondertekenaars in een periode dat slechts tachtigduizend personen kiesrecht hadden. Bovendien kwam in petitie, pamfletten en liederen de bestaande politieke onvrede over de maatregelen van het ministerie-Thorbecke inzake onderwijs en armenzorg naar boven. De koel-intellectuele, hautaine persoonlijkheid van Thorbecke wekte ook her en der weerstand op. Hij stelde voortdurend zijn eigen opinies centraal en polariseerde daarmee onnodig de politieke verhoudingen: wie niet vóór hem was, was tegen hem. Zijn aanhangers hadden bovendien de neiging om tegenstanders het etiket van ‘conservatief’ op plakken en hen daarmee weg te zetten als mannen die tegen de Grondwetsherziening van 1848 waren geweest. Dit werkte niet binnen een politieke cultuur waarin van politieke partijen in de strikte zin van het woord geen sprake was omdat Kamerleden op eigen titel werden gekozen binnen een kiesdistrict en binnen het parlement doorgaans per onderwerp aansluiting bij elkaar zochten. Voor conservatief-liberalen, orthodox-protestanten die zich verenigden als ‘antirevolutionairen’ en groot-protestanten waren de politieke massaprotesten een uitgelezen kans om Thorbecke ten val te brengen: de positie van (vooraanstaande) protestanten op lokaal niveau werd bedreigd en tegelijkertijd werd niets ondernomen tegen de toenemende invloed van de Rooms-Katholieke Kerk.⁶⁸

De centrale vraag was hoe de koning zou gaan reageren op de petitie die aan zijn adres waren gericht. Achter de schermen was een aantal naaste adviseurs en vertrouwelingen reeds in contact gekomen met het brein achter het Utrechtse petitionnement, de natuurwetenschapper Gerrit Jan Mulder, in 1853 rector magnificus van de universiteit van Utrecht. Mulder geloofde in een specifiek mens- en wereldbeeld: ieder mens diende te streven naar morele verheffing en volmaaktheid. Individuen dienden zich niet in de eerste plaats op God te richten, maar moesten op basis van hun persoonlijke morele vermogen en ontwikkeling de goddelijke maatschappelijke orde vervolmaken.⁶⁹ Deze levensbeschouwing werd onder meer uitgedragen binnen een informeel netwerk dat zijn basis had op Paleis Het Loo. Daar omringde Mulder zich met politieke vrienden en Utrechtse academiegeliefden, met wie hij naar eigen zeggen ‘hetzelfde geestelijk voedsel’ had genoten. Mulder was in Apeldoorn onder meer mede-oprichter en regent van een privéschool van Willem III, de ‘Koningsschool’, waar veel aandacht werd gegeven aan de morele ontwikkeling van de

⁶⁶ Dick Schoon, ‘Oude en nieuwe bisschoppen. De “oud-katholieken” en “1853”’, in: Jurjen Vis en Wim Janse red.), *Staf en storm. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie* (Hilversum 2002) 166-187, alwaar 171. Ronald van Raak, *In naam van het volmaakte* (Amsterdam 2001) 53.

⁶⁷ Hans de Valk, ‘Meer dan een plaats. De keuze van Utrecht als aartsbisdom in 1853’, in: Vis en Janse, *Staf en storm*, 37-63.

⁶⁸ Van Raak, *In naam van het volmaakte*, 69-72, 159. Ron de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999) 27-30, 67. Piet de Rooy, ‘Inleiding’, in: Vis en Janse, *Staf en storm*, 9-16, alwaar 11. Jan Drentje, *Thorbecke. Een filosoof in de politiek* (Amsterdam 2004) 440, noot 205 op blz. 602. Zie voor een indeling naar conservatieven, conservatief-liberalen en liberalen, en de weerstand die Thorbecke als persoon opriep: J.C. Boogman, ‘De Britse gezant Lord Napier over de Nederlandse volksvertegenwoordiging (in 1860)’, *BMHG* 71 (1957) 186-211.

⁶⁹ Van Raak, *In naam van het volmaakte*, 25-43. Aldaar ook de levensgeschiedenis van Mulder.

leerlingen.⁷⁰ Mulders geestverwant G. Simons was regent van deze Koningsschool en sinds 1846 directeur van Koninklijke Academie in Delft. De Koninklijke Academie moest studenten voorbereiden op het bekleden van hoge functies in het staatsbestuur. Willem III was reeds als kroonprins, in de jaren voor de Grondwetsherziening van 1848, bestuurder van de school waar *zijn* toekomstige bureaucratische elite werd opgeleid en ook zijn zoon onderwijs moest krijgen.⁷¹

Via bijeenkomsten op Paleis het Loo legde Mulder een informeel netwerk aan. Ook de belangrijkste adviseurs van Willem III, de personen die de koning in de praktijk wisten te leiden in de besluitvorming, hoorden daartoe: particulier secretaris F.L.W. de Kock en de directeur van het Kabinet des Konings A.G.A. van Rappard. Ook baron Forstner van Dambenoy behoorde tot dit informele netwerk. Deze militair was in november 1840 als chef van de staf van de toenmalige kroonprins aangetreden en had in 1847 het opvoedingsplan voor de toekomstige koning Willem IV opgesteld. De kroonprins zou onder meer worden onderwezen aan de Koninklijke Academie in Delft.⁷² In 1852 was Forstner als grootofficier en minister van Oorlog een belangrijk man binnen zowel de koninklijke huishouding als de politieke verhoudingen.⁷³

Mulder speelde als opsteller van de Utrechtse petitie een sleutelrol binnen de Aprilbeweging en gaf deze een politieke lading door de interpretatie van de Grondwet centraal te stellen: vreemde mogendheden mochten geen titel in Nederland hebben.⁷⁴ Een politieke discussie bleef echter uit. De ministers namen collectief ontslag nadat Willem III tijdens een massale bijeenkomst op 15 april 1853 bij het Paleis op de Dam een ondertekend huldeblijk aangeboden had gekregen. De koning sprak daarbij woorden die zijn ministers niet voor hun verantwoordelijkheid wilden nemen. Volgens een verslag van de *Amsterdamsche Courant* zei Willem III dat de regering hem ‘menige treurige oogenblikken’ had opgeleverd, maar dat hij steeds opwekking en bemoediging had gevonden in de hartelijkheid en ‘kinderlijke liefde’ van zijn volk. ‘Deze dag heeft den band tusschen het huis van Oranje en Nederland nog hechter vastgesnoerd en dierbaarder aan mijn hart gemaakt.’⁷⁵

Het was waarschijnlijk de druppel die de emmer deed overlopen want de relaties tussen koning en ministers waren al moeizaam. Volgens J.P.P. van Zuylen wilde de koning nauwelijks met Thorbecke spreken en sprak hij bovendien veel te waarderen over de staatsgreep die Louis Napoleon in Frankrijk had gepleegd. Van Zuylen sprak als minister van Buitenlandse Zaken aanvankelijk met een bedaarde en redelijke Willem III over de onrust die het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in andere landen had veroorzaakt. De koning werd vervolgens echter diep getroffen door de Utrechtse petitie van Mulder en bondgenoten. ‘Met de meeste opgewondenheid sprak Z.M. over de zaak en zeide de commissie uit Utrecht die het adres had overgebracht, te willen ontvangen en bij die gelegenheid te zullen verklaren dat dit alles de wrange vrucht was der grondwet van 1848 waarmede de koning zich minder dan iemand kon verenigen.’ Gelukkig werd de commissie door de koning niet ontvangen, maar Van Zuylen had de indruk dat de koning werd beïnvloed door geheime in plaats van zijn ministeriële adviseurs. ‘De koning stond toen reeds onder den invloed van zijne geheime raadgevers die hem deden gevoelen dat het nu of nooit de gelegenheid was om zich van zijn

⁷⁰ Op citaat bij: Van Raak, *In naam van het volmaakte*, 117.

⁷¹ Van Raak, *In naam van het volmaakte*, 25-26, 115-120.

⁷² KHA A48-V-6. Zie verder hoofdstuk 3.

⁷³ Zie voor een schema van leden van het dit werk: Van Raak, *In naam van het volmaakte*, 115-116. Uit correspondentie van G. Simons aan Forstner van Dambenoy blijkt sterk hoezeer de laatste een ‘toegang tot de koning’ tot de koning vormde: NL-HaNA, Forstner van Dambenoy, nummer toegang 2.21.065, inventarisnummer 103, brieven van 10 en 17 september 1853 en 7 december 1853.

⁷⁴ Van Raak, *In naam van het volmaakte*, 76.

⁷⁵ Op citaat bij: Van Raak, *In naam van het volmaakte*, 78. G.J. Hooykaas, ‘Koning Willem III en de grondwet in april 1853’, *BMGN* 109 (1994) 53-56.

ministerie te ontdoen en voor zich zelve populariteit in te oogsten. Die raadgevingen stonden natuurlijk in verband met de geduldige begeerte van sommigen om onze plaatsen in te nemen. Men vleide den koning en trachtte hem te bewegen om als partijhoofd op te treden.⁷⁶

In een sfeer van grote politieke onrust trad een nieuwe ministersploeg aan. Volgens de journalist Izaak Jacob Lion was de sfeer on-Nederlands. Openlijk werd de vrees uitgesproken voor een staatsgreep. ‘Men sprak, zoo al niet van omverwerping van de Grondwet, dan toch van verandering, van inkrimping of verminking.’⁷⁷ Anderen waren juist bang voor een terugkeer van ‘de regering van Rudolf I’.⁷⁸

Onder leiding van de conservatief-liberale politicus F.A. van Hall, afkomstig uit de Amsterdamse handels- en bankierswereld, kreeg Nederland vervolgens een regering die streefde naar een politiek van voor iedereen aanvaardbare compromissen. Van Hall was slechts aangenomen door Willem III als minister op voorwaarde dat hij de Grondwet ‘in monarchale zin’ zou opvatten: een minister was alleen voor raad, uitvoering en medewerking verantwoordelijk.⁷⁹ Van Hall ging echter zijn eigen gang en toonde zich een representant van de politieke cultuur van stedelijke oligarchie waarin situatiegericht compromissen werden gesloten. Van Hall was reeds voor 1848 een voorstander geweest van een versterking van de ministeriële macht. Als pragmaticus was hij niet gericht op het veranderen van het politieke systeem, maar op het voortzetten van een bestuurlijke continuïteit waarbij gevestigde belangen ontzien werden. Soepel, vindingrijk en zonder strakke principes wist hij met koninklijke humeuren om te gaan. Met zijn verstandige en efficiënte wijze van politiek bedrijven zorgde hij ervoor dat de politieke emoties tot bedaren kwamen. Nadat de religieus-politieke koorts was afgenomen, bleek het kiesgerechtigde volk niet bovenmatig geïnteresseerd te zijn in de Haagse politiek. De opkomst bij de verkiezingen in 1854 en 1856 was minder dan vijftig procent.⁸⁰

De reactionair gerichte conservatieven kregen een nieuwe kans na de val van het ministerie-Van Hall. Met het ministerie-Van der Brugghen (1856-1858) kreeg Nederland een conservatieve minderheidsregering, een ‘koninklijk kabinet’, waarin een aantal van Mulders bondgenoten als ministers zitting hadden. De reactionair gerichte conservatieven kregen daarmee hoop de liberale werking van de Grondwet in conservatieve richting om te kunnen buigen en ook Willem III toonde zich daartoe niet ongenegen.⁸¹ Op 18 mei 1856 schreef De Kock, inmiddels directeur van het Kabinet des Konings, een opvallende brief aan de antirevolutionaire voorman Groen van Prinsterer: de koning wilde graag paal en perk stellen aan verdere wetgeving ter uitvoering van de Grondwetsherziening van 1848 en een aantal organieke wetten van het ministerie-Thorbecke wellicht wijzigen. Namens de koning werd Groen gevraagd naar zijn ideeën daaromtrent.⁸²

⁷⁶ ‘Herinneringen van J.P.P. baron van Zuylen van Nijvelt, kamerlid en minister, 1849-1853. Bewerkt door G.J. Hooykaas’, *Nederlandse historische bronnen I* (1979) 238-275, alwaar 264-265.

⁷⁷ Iz. J. Lion, *Mijn staatkundig leven. Bijdrage tot de kennis der dagbladders in Nederland* (’s Gravenhage 1865) 34-35.

⁷⁸ De Leidse hoogleraar Van Assen, voormalig collega van Thorbecke. Op citaat bij: Drentje, *Thorbecke*, 427

⁷⁹ Bornewasser, ‘Ministeriële verantwoordelijkheid vóór en na 1848’, 87.

⁸⁰ Van Raak, *In naam van het volmaakte*, 113. Drentje, *Thorbecke*, 16-17, 425-426, 433-434, 451-452. Kossmann, *De Lage Landen 1780/1980*, 233. De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 32.

⁸¹ Van Raak, *In naam van het volmaakte*, 132.

⁸² De brief is integraal gepubliceerd in: A. Goslinga, ‘Het conflict Groen-Van der Brugghen’, in: *Christendom en historie. Lustrumbundel gezelschap van Christelijke Historici in Nederland* (1925) 265-374, alwaar 290-291. In 1856 trachtte Willem III – met De Kock als handelend persoon – ook in Luxemburg, in persoonlijke unie verbonden met Nederland, de grondwet in conservatieve zin te herzien: Ph.M. Bosscher e.a., *Prins Hendrik de Zeevaarder* (Naarden 1975) 115-116. R.A.M.Chr. Moulen Janssen, ‘Het stadhouderschap van prins Hendrik der Nederlanden in het groothertogdom Luxemburg 1850-1879’, *Jaarboek Oranje-Nassau* 1983, 71-115, alwaar 80-88.

De orthodox-protestantse Groen van Prinsterer was geen voorstander van rechtstreekse verkiezingen en was in 1848 tegen de Grondwetsherziening geweest, maar hij wilde geen veranderingen aanbrengen in een reeds bestaand stelsel. Hij ging niet op het voorstel in. Na een aantal nederlagen in de Tweede Kamer bood het ministerie-Van de Brugghen zijn ontslag aan en de reactionaire hoop verdween. Na het koninklijke kabinet volgde een aantal gematigde en kleurloze ministeries. De bondgenoten van Mulder verlieten één voor één de politiek.⁸³ Zij maakten plaats voor conservatieven die de verworvenheden van 1848 volledig accepteerden en op de lange termijn nauwelijks meer waren te onderscheiden van de conservatief-liberalen.⁸⁴

Voor een liberaal als A.W.P. Weitzel, die een grote weerzin koesterde tegen Willem III maar niet tegen de conservatieven, was in 1874 voor een ministerschap binnen een 'Conservatief Kabinet' alleen nog maar bepalend of hij slechts met de conservatieven of ook met 'reactionairen' te maken zou krijgen binnen een ministerie. 'Ik wist reeds lang dat de politieke inzichten der Conservatieven, en die der gematigde liberalen in het wezen der zaken weinig of niet verschilden, maar ik wist ook dat er tusschen het kleine hoopje eigenlijke Conservatieven en de liberalen, als gevolg van vroegere toestanden, een nog al felle partijhaat bestond en deze wenschte ik niet te dienen; voorts wilde ik zekerheid hebben slechts met Conservatieven en niet met reactionairen te zullen optreden.'⁸⁵

Een modus vivendi van Willem III en de Haagse politiek

In 1858 werd met het ontslag van het minderheidskabinet Van der Brugghen duidelijk dat koning Willem III zijn opstelling moest bijstellen. Forstner van Dambenoy, de vertrekkende minister van Oorlog, vertelde de antirevolutionair Aenas Mackay dat de Tweede Kamer de Grondwet schond omdat 'de Koning niet vrij was in de keuze van zijn ministers omdat de Kamer de teugels in handen had genomen. Hij zou nooit het sein durven geven voor een staatsgreep, maar indien de Koning ertoe besloot, hij zou er zijn hoofd voor offeren. Wat een positie – zei hij – voor een Koning zonder macht, zonder geld, zonder invloed. Men zegt dat de Koning moet reizen, maar waarom? Hij kan niets doen, zelfs geen onderscheiding verlenen.'⁸⁶ Tegelijkertijd klaagde de voormalig directeur van het Kabinet des Konings Van Rappard aan dezelfde Forstner dat Nederland met deze begrotingsafstemmingen in de Engelse constitutionele richting werd gedreven: een koning die regeerde maar niet bestuurde. Hij zag er persoonlijk weinig heil in en troostte zich: 'Gelukkig, dat er boven alle regeringen eenen hoogere is, in wier hand het lot van Koningen en Volken berust! Zij heeft de magt en de vrijheid, om lang voor ons donkere paden licht te brengen.'⁸⁷

De daarop volgende jaren zouden Willem III en De Kock zelf blijven formeren, maar de marges waarbinnen zij naar eigen inzichten konden handelen werden steeds smaller. De Tweede Kamer stelde steeds meer eisen door de begrotingen van individuele ministers af te

⁸³ Goslinga, 'Het conflict Groen-Van der Brugghen', 291. Van Raak, *In naam van het volmaakte*, 132-133, 135, 157.

⁸⁴ Lion, *Mijn Staatkundig leven*, 181-187. Boogman, 'De Britse gezant Lord Napier over de Nederlandse volksvertegenwoordiging (in 1860)', 194-200, 204-205. Ron de Jong, 'Conservatieven en "1848". De Grondwetsherziening als onderdeel van een conservatieve traditie van geleidelijke hervorming', in: Ronald van Raak (red.), *Conservatisme in Nederland, ca. 1780-1940* (Amsterdam 1999) 37-42. De liberale hoogleraar J.T. Buijs beschreef in 1865 hoe ingewikkeld het ook voor tijdgenoten was om een onderscheid te maken tussen liberalen en conservatieven: 'De donkere dagen vóór Kerstmis', *De Gids* 29 (1865) 1-24.

⁸⁵ *Maar Majesteit!*, 36.

⁸⁶ Op citaat bij Duyverman, *Uit de geheime dagboeken van Aenaes Mackay*, 60-61.

⁸⁷ NL-HaNA, Forstner van Dambenoy, nummer toegang 2.21.065, inventarisnummer 90. Brief van A.G.A. Ridder van Rappard aan Forstner van Dambenoy, 30 december 1862.

wijzen.⁸⁸ De koning had vaak zo zijn politieke opvattingen en persoonlijke meningen, selecteerde op grond daarvan waar mogelijk kandidaat-ministers, maar volgde het advies van zijn soms onderling verdeelde ministers terwijl dit haaks stond op zijn eigen gedachtegoed.⁸⁹ Met zijn belangrijkste officiële adviseur aan zijn zijde, vicepresident van de Raad van State Mackay, trachtte Willem III zoveel mogelijk binnen de Grondwet te handelen en beschuldigde hij bij gelegenheid Thorbecke van onconstitutioneel gedrag. Tot woede van zijn ministers nam de koning echter niet altijd de conventionele beleefdheidsnormen in acht. Ook andere leden van de koninklijke familie, onder wie kroonprins Willem, deden dit niet en ventileerden achter de schermen vrij hun politieke en persoonlijke opvattingen.⁹⁰

Anders dan zijn Belgische collega leidde Willem III niet zijn ministers zodra ze eenmaal benoemd waren. In België had Leopold I de kans gegrepen om ondanks de politieke ministeriële verantwoordelijkheid een sterk stempel op regeringszaken te drukken. De eerste Belgische koning construeerde een neutraal en onpartijdig koningschap dat fundamenteel was gericht op machtsuitbreiding van de vorst. De koning stond in eigen ogen boven het gewoel en oefende vanuit zijn bovenpartijdige positie een centrale en actieve invloed uit: hij heerste, maar regeerde ook. Het ideaal van Leopold I was een regering die was samengesteld uit mannen van buiten de nationale volksvertegenwoordigingen. Zij waren daarmee niet overgeleverd aan de onvoorspelbaarheid van de parlementen. De koning zag zichzelf als de enige die belangeloos continuïteit kon bieden en uit ervaring kon putten om de juiste beslissingen te nemen of aansturing te geven. Leopold I leidde in de praktijk persoonlijk ministersvergaderingen, wilde geraadpleegd worden voordat er beslissingen werden genomen en greep mogelijkheden aan om zijn macht uit te breiden. Buiten zijn ministers om voerde hij een buitenlandse politiek om de internationale positie van België te versterken.⁹¹

De Belgische koning was bereid en in staat hiervoor hard en met grote kennis van zaken te werk te gaan. Koning Willem III liet echter aan ministers en directeuren van het Kabinet des Konings blijken zijn stukken slecht te lezen. Mede omdat de grillige koning zich verloor in detailzaken besloten zelfs koningsgezinde ministers om zaken éérst in de ministerraad te brengen en daarna pas aan de koning voor te leggen. De notulen van de ministerraad werden met opzet kort en vaag gehouden.⁹² Omdat de koning en de prinsen zich lieten leiden door persoonlijke sympathieën of antipathieën en hij bij zijn collega's nauwelijks relevante diplomatieke kennis aantrof, besloot de koningsgezinde graaf van Zuylen van Nijenvelt als minister van Buitenlandse Zaken zijn zaken zelfs zo min mogelijk in de ministerraad te brengen.⁹³

⁸⁸ *Uit de geheime dagboeken van Aenaes Mackay*, 49, 59, 67-68, 130-131, 140, 179, 257-258. 'J.P.P. baron van Zuylen van Nijenvelt en de kabinetsformaties van 1861 en 1866. Bewerkt door G.J. Hooykaas', *Nederlandse Historische Bronnen* II (1980) 353-376, alwaar 358.

⁸⁹ Aldus Duyverman in de door hem onderzochte cases. *Uit de geheime dagboeken van Aenaes Mackay*, 76-84.

⁹⁰ *Uit de geheime dagboeken van Aenaes Mackay*, 85-95, 130-131.

⁹¹ Mark van den Wijngaert, Lieve Beullens en Dana Brants, *België en zijn koningen. Monarchie en macht* (Antwerpen/Baarn 2000) 92-95, 181-184. Jean Stengers, *De koningen der Belgen. Van Leopold I tot Albert II* (Leuven 1997) 249-261. Els Witte, Jan Craeybeckx, Alain Meyen, *Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden* (Antwerpen, zevende herziene druk 2005) 47-50. Gita Deneckere, *Leopold I. De eerste koning van Europa* (Amsterdam 2011) 350-354.

⁹² Tamse, 'De politieke ontwikkeling in Nederland 1862-1874', alwaar 149. C.A. Tamse, *Nederland en België in Europa (1859-1871). De zelfstandigheidspolitiek van twee kleine staten* (Den Haag 1973) 95-97. C.W. de Vries, *Overgrootvader koning Willem III* (Amsterdam 1951) 115-116.

⁹³ 'Herinneringen van J.P.J.A. graaf van Zuylen van Nijvelt, 1819-1887. Bewerkt door J.J. Huizinga', *Nederlandse Historische Bronnen* II (1980) 204-351, alwaar 294. Deze geïsoleerde positie kan ook met de persoon van Van Zuylen zelf te maken hebben. Uit de ontvangen correspondentie van J. Heemskerk tijdens het ministerie dat beider naam droeg (1866-1868) blijkt een hartelijke en relatieve intensieve relatie met andere ministers, maar niet met Van Zuylen.

Bovendien had Van Zuylen een hekel aan de secretaris van de ministerraad. F.L.W. de Kock combineerde net als zijn voorgangers het directeurschap van het Kabinet des Konings met het secretariaat van de ministers en maakte daar op politieke wijze gebruik van: hij discussieerde en stemde ook mee tijdens de vergaderingen van ministers.⁹⁴ Volgens Van Zuylen maakte De Kock zich in de politieke praktijk schuldig aan nepotisme: het benoemen van vrienden en familieleden op lucratieve bestuurlijke en administratieve posten.⁹⁵ Ook E.A.O. de Casembroot, gouverneur van kroonprins Willem en later minister van Oorlog, had deze klacht. In zijn herinneringen schetste hij hoe zijn voorganger Forstner van Dambenoy en De Kock de koning wisten te manipuleren. Het waren volgens hem twee vrienden die uit 'belangzucht' aan elkaar verbonden waren en elkaar de bal toespeelden om eigen familieleden te bevoordelen.⁹⁶

Ook onder andere politici had De Kock een slechte naam. Zij weigerden een ministersportefeuille zolang men te maken had met een intrigant die maatregelen van een minister verijdelde.⁹⁷ De liberale minister Loudon, als familielid één van de begunstigen van De Kocks patronagepolitiek, zag echter ook de positieve kanten van De Kocks invloed. De Kock was als het ware met de koning opgegroeid en was één van de weinigen die Willem III fors de waarheid kon zeggen. De Kock wist daarmee de koning uit menige impasse te redden en in het belang van zowel koning als land menig leed en onrecht te herstellen. Na een conflict vertrok De Kock in 1862 als secretaris van de ministerraad, maar bleef voorlopig aan als directeur van het Kabinet des Konings. Met de ontbinding van de dubbelfunctie was de invloed van De Kock op de ministeriële besluitvorming verdwenen.⁹⁸

De Kock bleef als directeur van het Kabinet des Konings echter de politiek uitvoerende rechterhand van de koning. Als gevolg van een aantal politieke conflicten tijdens het ministerie-Van Zuylen-Heemskerk voelde De Kock zich gedwongen ook in deze functie ontslag te nemen. Willem III verloor daarmee in 1868 én De Kock én er kwam een belangrijke politieke 'vertrouwensregel' tot stand: een ministerie moest niet alleen de steun van de koning hebben maar ook die van de meerderheid van het parlement. De strijd om substantiële koninklijke invloed op politieke zaken ging daarmee een beslissende fase in: het ministerie-Van Zuylen-Heemskerk zou het laatste conservatieve ministerie zijn dat zich opwierp voor een conservatieve uitleg van de koninklijke prerogatieven zoals vastgelegd in de Grondwet.

Het ministerie-Van Zuylen-Heemskerk begon met een erfenis: P. Mijer had alleen minister van Koloniën willen worden op voorwaarde dat hij gouverneur-generaal van Nederlands-Indië zou worden zodra 'de troon van Buitenzorg' definitief vacant was. De antirevolutionair L. Keuchenius diende een motie van afkeuring in op het moment dat deze onderhandse afspraak na enkele maanden ministerschap werd nagekomen: de geur van belangenverstrengeling was aanwezig. In de ogen van het conservatieve ministerie was de motie echter een grondwettige inbreuk op het koninklijk prerogatief om een minister of gouverneur-generaal te benoemen. Van Zuylen had dit tijdens de formatie al zien aankomen en had Mijer op schrift laten verklaren dat de koning in de benoemingskwestie geheel vrij behoorde te zijn. Het ministerie weigerde daarom af te treden nadat de motie-Keuchenius was

⁹⁴ Vergelijk een brief van De Kock aan J.P.J.A. graaf van Zuylen van Nijvelt, 28 november 1860. NL-HaNA, Van Zuylen van Nyevelt, toegangsnummer 2.21.180, inventarisnummer 91a.

⁹⁵ NL-HaNA, Zuylen van Nyevelt, van, 2.21.180, inv.nr. 53. 'Autobiografie', 159. 'Herinneringen van J.P.J.A. graaf van Zuylen van Nijvelt, 1819-1887. Bewerkt door J.J. Huizinga', *Nederlandse Historische Bronnen II* (1980) 204-351, alwaar 285.

⁹⁶ NL-HaNA, Casembroot, de, 2.21.008.72, inv.nr. 5. 23 februari 1854.

⁹⁷ Duyverman, *Uit de geheime dagboeken van Aenaes Mackay*, 61.

⁹⁸ Tamse, *Nederland en België in Europa (1859-1871)* 95-96. *Eer en fortuin. Leven in Nederland en Indië 1824-1900. Autobiografie van gouverneur-generaal James Loudon. Bewerkt en ingeleid door Henk Boels, Janny de Jong, C.A. Tamse* (Amsterdam 2003) 254-255.

aangenomen en vroeg Willem III de Tweede Kamer te ontbinden om op deze wijze de kiezer om een mening te vragen.⁹⁹

J. Heemskerk, de minister van Binnenlandse Zaken, verdedigde in de Tweede Kamer de regeringshandelingen met een conservatieve uitleg van de Grondwet: het parlement mocht niet treden in de eigen bevoegdheden van de regering, waaronder het koninklijk prerogatief van het opperbestuur van de koloniën. Dit was volgens hem een niet-grondwettige inbreuk op de uitvoerende macht van de koning.¹⁰⁰

De motie-Keuchenius werd vervolgens het thema van een verkiezingsstrijd die gevoed werd door een polarisatie in de pers. Achter de schermen woedde een strijd tussen ministers en de directeur van het Kabinet des Konings. Het ministerie wilde dat de koning openlijk voor zijn regering partij zou trekken, maar De Kock greep in en wees Willem III op het feit dat hij geacht werd boven de partijen te staan. De Kock stelde een eigen, meer neutrale tekst op voor een koninklijke proclamatie. Aangezien deze kleurloos uitviel besloot Heemskerk tot een circulaire aan alle burgemeesters waarin werd gevraagd de proclamatie op alle muren aan te plakken. Het koninklijke woord moest zo goed mogelijk doorklinken: de bevolking moest weet hebben van de warme liefde van de koning voor zijn volk.¹⁰¹

Heemskerk maakte een politieke inschattingsfout: anders dan bij de Aprilbeweging ontstond, bij gebrek aan een godsdienstig motief, geen volksbeweging of een politieke verschuiving. De verkiezingsopkomst was hoog, maar leidde niet tot grote veranderingen in de parlementaire samenstelling. Een persoonlijke oproep van de koning om zich uit te spreken voor zijn rechten was niet voldoende voor een volksbeweging. De polarisatie zorgde wel voor een verslechtering van de verhouding tussen het ministerie en het parlement.¹⁰² Het ministerie Van Zuylen-Heemskerk bleef zitten en modderde voort tot een tweede confrontatie met de liberale Kamermeerderheid.

Deze confrontatie kwam met het afwijzen van de begroting van Van Zuylen, de minister van Buitenlandse Zaken. Op advies van zijn ministers besloot Willem III de Tweede Kamer voor de tweede keer te ontbinden en nieuwe verkiezingen uit te schrijven: de Tweede Kamer had volgens de ministers het begrotingsrecht misbruikt om zich te bemoeien met het beleid van de minister inzake een inhoudelijke kwestie. Hierdoor was het parlement volgens koning en ministers opnieuw op het terrein van de uitvoerende macht terecht gekomen.¹⁰³

De Kock kon hier inmiddels niet meer mee instemmen. Hij probeerde de koning te waarschuwen niet in te gaan op verzoeken om een beroep op de natie te doen: 'In het land zelve zoude een strijd opgewekt worden, die zoo zij niet voor de dynastie van Oranje bedenkelijk werd, dan toch voor U.M. gevaarlijk zoude worden.'¹⁰⁴ De Kock nam daarom ontslag als directeur van het Kabinet des Konings. Bovendien voelde hij zich tegengewerkt: het ministerie correspondeerde met de koning zonder zijn tussenkomst. Van Zuylen zag dit als een voorwendsel: De Kock had ingezien dat zijn invloed op Willem III tanende was. Ook in

⁹⁹ Tamse, 'De politieke ontwikkeling in Nederland 1862-1874', 152-154. 'Herinneringen van J.P.J.A. graaf van Zuylen van Nijvelt, 1819-1887', 282-285. S.L. van der Wal, *De Motie-Keuchenius. Een koloniaal-historische studie over de jaren 1854-1866* (Groningen 1934) passim. Van Raak, *In naam van het volmaakte*, 171-173.

¹⁰⁰ Van Raak, *In naam van het volmaakte*, 172-173. Van der Wal, *De Motie-Keuchenius*, 169. 'Herinneringen van J.P.J.A. graaf van Zuylen van Nijvelt, 1819-1887', 291-292.

¹⁰¹ Van der Wal, *De Motie-Keuchenius*, 166-169. J.J. Huizinga, *J. Heemskerk Azn. (1818-1897). Conservatief zonder partij* (Academisch proefschrift Universiteit van Amsterdam 1973) 76-80. Van Raak, *In naam van het volmaakte*, 171-175. De gewisselde correspondentie, afkomstig uit het archief van het Kabinet des Konings, is als bijlage door Van der Wal gepubliceerd, blz. 250-256. De proclamatie zoals aanvankelijk opgesteld door Heemskerk, minister van Binnenlandse Zaken, is integraal gepubliceerd door Huizinga, blz. 77.

¹⁰² Vgl. Huizinga, *Heemskerk*, 80, noot 103. Van Raak, *In naam van het volmaakte*, 174 (noot 63): opkomst en (geringe) conservatieve zetelwinst (persoonsnamen).

¹⁰³ Huizinga, *Heemskerk*, 82.

¹⁰⁴ Op citaat in: Huizinga, *Heemskerk*, 82; Van Raak, *In naam van het volmaakte*, 176. Brief van De Kock aan de koning, 27 november 1867. NA, Geheim archief KdK, inv.nr. 4271.

de ogen van Mackay verdween met De Kock de belangrijkste persoon die de koning kon beïnvloeden in het landsbelang.¹⁰⁵

Nieuwe verkiezingen brachten vervolgens weinig verandering in de zetelverhouding, maar zette de politieke polarisatie binnen de Tweede Kamer verder op scherp. De begroting van Buitenlandse Zaken werd opnieuw verworpen. Verschillende ministers wilden een nieuwe Kamerontbinding. Zij vonden dat Willem III eerder moest abdiceren dan toegeven aan de wens van de Tweede Kamer.¹⁰⁶

Achter de schermen werden de koppen bij elkaar gestoken om die abdicatie te voorkomen. Koning Willem III kreeg van Mackay, de vicepresident van de Raad van State, het dringende verzoek om de formatieopdracht aan Thorbecke te geven. Een woedende koning draaide hem de rug toe en vertelde hem nóóit Thorbecke te nemen. Hij was niet onder de indruk van het argument dat Thorbecke inmiddels de meerderheid in het parlement vertegenwoordigde: als het koningschap van meerderheden afhing, dan had hij maar te volgen en betekende het koninklijke recht niets meer. De koning had geen boodschap aan het Engelse systeem, bovendien was daar sprake van een loyale oppositie. Na de nodige woede-uitbarstingen nam de koning evenmin erg vriendelijk afscheid en vertelde Mackay dat hij aan het werk moest.¹⁰⁷

Samen met de voorzitter van de Tweede Kamer kon Mackay alleen maar concluderen dat hij zelf van de koning moest gaan formeren. Het beste kon worden ingezet op een ministerie dat half conservatief, half liberaal zou zijn. Beiden vonden het vooral noodzakelijk dat Willem III Thorbecke bij zich zou laten roepen. Mackay, die als antirevolutionair Thorbecke als een beginselmatige tegenstander zag, had de ondankbare taak om dit de onwillige koning te vertellen. Met het 'hart voor 't Land en voor U.M.' ging Mackay de discussie met Willem III aan. Hij benadrukte dat Thorbecke conservatief aan het worden was. Willem III begon hartelijk te lachen: 'Thorbecke een conservateur?' Zich wendende tot zijn broer Hendrik, die ook aanwezig was: 'Lopen wij op beenen of op krukken?' Na bijval van prins Hendrik stemde Willem III echter in met Mackays inzichten: hoe langer hij wachtte met het inschakelen van Thorbecke, hoe sterker die liberale voorman werd. Bovendien had Thorbecke inmiddels te maken met leerlingen die hij moest bedwingen. Het was een harde dobber, maar Willem III moest persoonlijk de confrontatie met Thorbecke aangaan.¹⁰⁸

In aanwezigheid van Mackay ontving Willem III Thorbecke zonder hem een hand te geven. In een ruzieachtige sfeer beschuldigde de koning Thorbecke de schuld van alle politieke spanningen te zijn. De Tweede Kamer mocht zich alleen over het budget van Buitenlandse Zaken uitlaten, maar onder leiding van Thorbecke was een persoonlijke vete uitgevochten. Het was volgens koning Willem niet loyaal om een begroting te verwerpen uit persoonlijke haat tegen een minister. Het doel van de bijeenkomst was echter niet het uiten van harde woorden, maar om een uitweg te zoeken uit de politieke impasse zonder dat het koninklijk prestige schade zou leiden. Thorbecke verzekerde hem dat hij zich eerder als een minister des Konings beschouwde dan als een minister van de parlementaire meerderheid. Hij formeerde vervolgens een nieuw ministerie waarin hij zelf – tot woede van de koning – geen zitting nam. De koning liet volgens Aenas Mackay met tranen in de ogen het ministerie Van Zuylen-Heemskerk vertrekken. 'Het bewijst voor des Konings goede hart. Een Koning mag ook zijne preferenties hebben, maar als constitutioneel Koning mag hij zulks een onderscheid

¹⁰⁵ 'Herinneringen van J.P.J.A. graaf van Zuylen van Nijvelt, 1819-1887', 303-304. *Uit de geheime dagboeken van Aenaes Mackay*, 133, 158-159, 169-170. Vgl. C.W. de Vries, *Overgrootvader Koning Willem III* (Amsterdam 1951) 114.

¹⁰⁶ Van Raak, *In naam van het volmaakte*, 176-177. Huizinga, *Heemskerk*, 82-88.

¹⁰⁷ *Uit de geheime dagboeken van Aenaes Mackay*, 158-184, alwaar 162.

¹⁰⁸ *Uit de geheime dagboeken van Aenaes Mackay*, 165-167.

niet maken. Daarboven, Z.M. ziet niet in dat dit Ministerie hem tusschen twee vuren heeft geplaatst. *Abdicatie* of burgeroorlog.’¹⁰⁹

Aan koningin Sophie en kroonprins Willem legde Mackay daarna uit dat een derde Kamerontbinding een politiek gevaarlijke situatie zou hebben opgeleverd die vergelijkbaar was met die van stadhouder Willem V contra de patriotten. Indien een derde Kamerontbinding opnieuw niet het politieke doel van het zittende ministerie had bereikt, was de abdicatie van Willem III onvermijdelijk geweest.¹¹⁰

De koning vertrok naar Zwitserland waar hij zich vermaakte met ‘la fameuse Mussard’. Na een lange zomer keerde de koning, financieel uitgemolken door zijn gehuwde maîtresse, terug naar huis en wijdde zich vol overgave in militaire kampen bij Millingen en Waasdorp aan de scherpschutters, zijn ‘verdedigers van de troon’. Na 1868 behield de koning onverminderd aandacht voor militaire zaken. Met menig minister van Oorlog en Marine, maar ook met militaire officieren, ging hij de verbale strijd aan. De koning wenste zich daarbij niet te schikken naar de bepalingen van een militair reglement. ‘Le règlement c’est moi’.¹¹¹

Een grondwettige, maar politiek lastige koning

Ministers van Buitenlandse Zaken, maar vooral ministers van Oorlog en Marine, bleven te maken hebben met een koning die zijn grondwettelijk geregelde prerogatieven nauw interpreteerde: ‘De Koning heeft het opperbestuur der buitenlandsche betrekkingen.’ Hij was volgens de Grondwet niet alleen degene die oorlog verklaarde, maar ook aan het hoofd stond van de strijdkrachten: ‘De Koning heeft oppergezag over zee- en landmagt.’¹¹²

Ook na 1868, het gedwongen vertrek van het ministerie-Van Zuylen-Heemskerk, bleef Willem III een lastige koning in politieke zaken. Conform de grondwettelijke voorschriften had hij een rol bij kabinetscrises, formatieonderhandelingen en kabinetsreconstructies en de koning gebruikte daarbij zijn politieke interventiemogelijkheden. Zodra een minister bij een benoemingskwesitie tot spoed maande, liet Willem III nadrukkelijk weten dat hij uitmaakte wanneer hij zijn handtekening zette. Indien buiten hem om iets was geregeld, dan eiste hij excuses van een minister.¹¹³ De koning accepteerde de Grondwetsherziening van 1848, maar liet zich gelden tijdens voorstellen voor een nieuwe herziening.

Na 1880 wenste een politieke meerderheid een herziening van de Grondwet om het kiesrecht uit te breiden. De koning hield ministeriële voorstellen enige tijd tegen en beperkte de omvang toen hij zich moest schikken in het onvermijdelijke: hij stond een poging tot revisie toe, maar stelde een groot aantal voorwaarden. De koning weigerde concreet beperkingen in de bevoegdheden van de Kroon en wees een kiesrechtstelsel af waarbij van kiesgerechtigden een bewezen mate van scholing werd geëist. In de troonredes van 1883 en 1885 werden op zijn last alle verwijzingen naar een herziening geschrapt want in zijn ogen was dat vragen om een ongewenste herzieningsdrang vanuit de Kamers. Bij de behandeling van de voorstellen moest minister Heemskerk in 1886 uiteindelijk bij de weerbarstige koning zes keer de kabinetskwesitie stellen: de koning wilde een verbod op de door de Tweede Kamer aangebrachte amendementen. Na hoog politiek spel wist Heemskerk in de Tweede Kamer een

¹⁰⁹ *Uit de geheime dagboeken van Aenaes Mackay*, 182. Over de achtergronden van de moeizame formatie van dit ministerie: J.P. Duyverman, ‘Formeren, niet zitten. De formatie van het ministerie-Van Bosse-Fokke’, *Tijdschrift voor overheidsadministratie* 21 (1965) 398-400.

¹¹⁰ *Uit de geheime dagboeken van Aenaes Mackay*, 186, 193-194, 201. Zie ook Huizinga, *Heemskerk*, 87-88: de ministers Heemskerk en Schimmelpenninck hadden een derde Kamerontbinding gewild.

¹¹¹ *Uit de geheime dagboeken van Aenaes Mackay*, 187-190, 220-221, 223.

¹¹² Artt. 55, 56 en 58 Grondwet 1848.

¹¹³ C.A. Tamse, ‘De politieke ontwikkeling in Nederland 1874-1887’, in: J.C. Boogman e.a., *Geschiedenis van het moderne Nederland. Politieke, economische en sociale ontwikkelingen* (Houten 1988) 228-244, alwaar 231, 243.

meerderheid te krijgen zodat alle amendementen werden ingetrokken of verworpen. Heemskerk bespaarde zich daarmee de pijnlijke situatie om de koninklijke wens noodgedwongen te gaan ‘verkoppen’ in het parlement.¹¹⁴

Nadat de herziening van de Grondwet eenmaal een voldongen feit was, zette de koning er volgens de conservatieve W.H. de Beaufort wél vaart achter om te voorkomen dat de afwikkeling tijdens een regentschap zou komen. Staatsbelang en niet nader genoemde persoonlijke redenen zouden een overweging hebben gevormd om zijn weduwe niet te belasten met de wijziging van de ‘overeenkomst tusschen vorst en volk’.¹¹⁵

De koning was volgens De Beaufort altijd een ‘zuiver constitutioneel vorst’ geweest, maar wel een lastige koning in de omgang die merkwaardig gedrag vertoonde dat in strijd was met de sociale conventies. Dagenlang kon de koning zich onbehoorlijk gedragen tegen een persoon die hij eerder om advies had gevraagd maar een antwoord gaf dat hem niet beviel; onverwachts maakte Willem III het dan ‘weer goed’ met een geschenk. Het respect voor de koning was zó gering dat een voormalig minister van Justitie De Beaufort in een volle treinwagon vertelde hoe de grillige koning geweigerd had een door hem opgestelde wet in te dienen bij de Tweede Kamer.¹¹⁶

Willem III maakte bovendien niet altijd onderscheid tussen zijn eigen persoon en het koninklijk gezag dat hij moest vertegenwoordigen. James Loudon, een liberaal minister van Koloniën, voelde zich persoonlijk beledigd door het bizarre gedrag van de koning die ‘omtrent sommige zaken een kort geheugen heeft en zijne verbeelding wat te vrij laat werken.’ Loudon kwam op zijn wekelijkse audiëntie vlak nadat de koning zijn jaarlijks bezoek aan Amsterdam had gebracht en daar audiëntie had gehouden. Meteen na de beleefde ontvangst voelde hij dat er storm op komst was. Willem III legde onmiddellijk een koninklijk bevel bij zijn ministeriële dienaar neer: hij had van handelsmensen klachten gehoord en wenste dat de ministers van een genomen besluit terugkwamen. De zelfverzekerde minister wees de koning erop dat de zaken inhoudelijk wat genuanceerder lagen dan hem was voorgespiegeld, maar Willem III ontstak in woede. Met wijd opengesperde ogen en donderende stem vroeg hij: ‘Dus houd je mij voor een leugenaar?’ De minister probeerde hem duidelijk te maken dat hij slechts aanvullende informatie gaf, maar oogstte daarmee een cycloon. ‘De Koning begon te snuiven en te blazen van dolle woede, schoof heen en weer op zijn stoel, hield zijn policiemuts met dreigenden gestrekten arm naar mij gericht, alsof hij ze mij in ’t gezicht wilde smijten. Hij raasde als een bezetene, zou mij tusschen de bajonetten voor de Hoogen Raad laten terechtstellen voor *hoogverraad* ... en ik weet al niet wat voor onzin meer. Hij schreeuwde zóó dat men het op het straat kon hooren. Ik dacht dat ik met een *gek* had te doen. Intusschen begon dit spektakel mij gloeiend te verveelen – nimmer was ik door wien ook zóó bejegend. Ik zat te beven (extraordinair!) van geconcentreerde woede. Zijn hoofdgrief – en ik moet erkennen de waarheid was hier blessant! – was dat men een telg van het illustre Huis van Oranje durfde beschuldigen *onwaarheid* te spreken. “Nog nooit is zoiets gezegd tegen een prins van Oranje!” schreeuwde hij, “en als de afstand tusschen ons niet te groot was, dan sloeg ik de hand van ’t gevest van mijn degen!” Hij was ongewapend, d.i. in burgerkleeding met policiemuts echter en sloeg deze woorden uitgillende zijn rechterhand aan het denkbeeldig gevest van zijn sabel.’

Een diep beledigde Loudon, die zich behandeld voelde als een hond, wilde aftreden maar werd tegengehouden door collega’s. Loudons neef De Kock, op dat moment nog directeur van het Kabinet des Konings, vertelde hem dat Willem III verlegen was met de situatie: hij zou daarom een beslissing van de ministerraad over de vrachtkwestie accepteren. Loudon moest nooit vergeten, zo preekte De Kock, dat Willem III de koning was en een

¹¹⁴ Huizinga, *J. Heemskerk Azn*, 1801-181, 189-191, 193-194.

¹¹⁵ *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918*, I, 28.

¹¹⁶ *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918*, I, 13-14.

minister daarom niet beleidsmatig het onderste uit de kan kon hebben. De ministerraad steunde vervolgens inhoudelijk Loudon en de koning stelde zich bij de volgende audiëntie beleeft op zonder de oude kwestie aan te roeren.¹¹⁷

Ook andere ministers waren misnoegd over de temperamentvolle wijze waarop koning Willem III zijn politieke interventiemogelijkheden gebruikte. De liberaal F.A.Th. Delprat, korte tijd minister van Oorlog in het derde ministerie-Thorbecke, roddelde druk over de grofheden die hij moest aanhoren. Indien de koning iets niet beviel, kwam een woedeuitbarsting: 'Ik zal je laten fusilleren, daar kun je staat op maken. Ik zal je arrest forc e geven met eenen schildwacht voor de deur en met commando om als je je deur durft te verlaten je neer te schieten.' Delprat boog dan ten teken dat hij begreep dat de zaak was afgedaan en vervolgde zijn lijstje. Ondanks een woeste bui nam de koning vaak zeer hartelijk afscheid van Delprat. Thorbecke zei, volgens Delprat, bij dergelijke aanvallen: 'Uwe Majesteit vergete niet dat ik als ik bij U.M. kom ik mijn verzoek tot ontslag steeds in de linkerhand heb.'¹¹⁸

De meningen over de koning liepen echter uiteen. De conservatief F.L. Geerling, minister van Marine, had zelf ook 'moeyelijke oogenblikken' meegemaakt met een koning die stond op zijn benoemingsrechten en daarbij fors kon uitvallen. Er waren veel mensen 'die op eenigszins bespottenden toon zijne opstuwingen en rasse handelingen afkeuren. Ik geloof dat men een zoo excentriek hoog personaadje met een andere maat moet meten dan 't gewone menschdom.' De meeste vorstenkinderen werden immers door hun opvoeding bedorven. Geerling vond het daarom al een hele prestatie dat 'een man die autocratenbloed in zijn aderen heeft' en voortdurend bloot stond aan de 'vleijerijen van de hoveling' zich in een constitutioneel bestel liet schikken. De koning stond werkelijk boven de partijen. Hij hield vast aan zijn prerogatieven, maar dat vond Geerling zijn goed recht in het belang van het land. Sommige zagen in de koning slechts een 'pop' die niets had te vertellen. Geerling dacht daar anders over: 'Een van de grootste pligten die op den Koning rust, is om zich niet van het oude los te maken, zonder dat hij werkelijk overtuigd is van de wenschelijkheid van verbetering.' Bovendien kon men het politiek verdeelde Nederland niet zo maar met Engeland vergelijken: daar waren twee partijen die elkaar konden afwisselen in de politieke macht. Tijdens zijn ministerschap kwam Geerling er achter dat de concrete politieke invloed Willem III niet groot was. Hij deed 'zijn uiterste best om de welvaart van zijn volk te bevorderen', maar die bijdrage bleek in de dagelijkse regeringspraktijk niet verder te gaan dan 'het goedkeuren van alle wetten die het ogenblik vereischte.'¹¹⁹

Slot

De conservatieve minister Geerling toonde zich teleurgesteld en zijn woorden zijn tekenend: voor de kritisch toekijkende tijdgenoten zonder *inside information* was niet altijd duidelijk waar de koning zijn politieke meningen probeerde door te zetten, waar personen in zijn omgeving hem probeerden beïnvloeden tot impulsieve acties en waar een emotioneel onstuimige koning zich liet beïnvloeden door een app el van relatieve buitenstaanders. Voor veel tijdgenoten was ook onduidelijk of de koning weigerde het grondwettelijk regime als zodanig te respecteren of dat hij alleen maar een grondige, grotendeels persoonlijk getinte

¹¹⁷ *Eer en fortuin*, 194-196.

¹¹⁸ 'Memoires van een enfant terrible. Politieke Herinneringen van de Zeeuwse afgevaardigde Mr. Daniel van Eck aan vijfendertig jaar kamerlidmaatschap 1849-1884. Uitgegeven door C.A. Tamse', *Archief* 1975. *Mededelingen van het koninklijk Zeeuws genootschap der wetenschappen* (1975) 38-164, alwaar 72, 83.

¹¹⁹ NL-HaNa, Falck, nummer toegang 2.21.006.48, inv.nr. 153. 'Bijzonderheden uit het ministerieel leven van den vice admiraal F.L. Geerling 1883-1884' (zonder paginanummers). Vgl. D. van der Horst, 'Vergeten herinneringen van een minister van Willem III: F.L. Geerling in zijn gedenkschriften', *BMGN* 106 (1991) 45-66, alwaar 57.

haat koesterde tegen de architect van dit grondwettelijk regime, J.R. Thorbecke, en zijn aanhangers. Voor koningin Emma waren deze onduidelijkheden belastend bij de aanvaarding van het regentschap namens haar minderjarige dochtertje. Het staatsrecht gaf de koning, en daarmee de regentes, in 1890 nog veel mogelijkheden tot politieke invloed en niemand wist hoe de relatief onbekende Emma zich zou gaan opstellen en of zij ruimte zou krijgen van door haar benoemde ministers voor politieke daden.

De Grondwet van 1848 was niet de grote doorbraak die sommige auteurs erin gezien hebben.¹²⁰ Ten aanzien van de relatie koning en ministers was in 1848 maar één belangrijke regeling tot stand gekomen: de koning kon geen politieke daden verrichten zonder dat één of meer ministers daarmee instemden. De koning was nog altijd de 'uitvoerende macht' en alle grondwetsartikelen ter bepaling van de 'Macht des Konings' waren in stand gebleven. Over de precieze relatie tussen koning, ministers en parlement was in 1848 niets geregeld. Twintig jaar lang was daardoor sprake van een spanningsveld waarin koning en individuele ministers, onttrokken aan de blik van de Staten-Generaal en de publieke opinie, in concrete politieke kwesties er 'samen uit moesten zien te komen'.¹²¹ In de periode 1866-1868, de laatste keer dat in Nederland een 'koninklijk kabinet' optrad dat zich richtte op de koning in plaats van op een draagvlak in de Staten-Generaal, was in de politieke praktijk duidelijk geworden dat de ministers niet konden regeren zonder 'het vertrouwen' te hebben van de meerderheid van de Staten-Generaal. Op dat moment ontstond in politieke zin een driehoeksrelatie waarin de koning op zich alles mocht op voorwaarde dat één of meerdere ministers daarmee instemden en dat de betreffende minister(s) naar huis konden worden gestuurd door de Staten-Generaal voor daden die waren verricht door een 'onschendbare koning'.

In een kritische necrologie vatte het *Algemeen Handelsblad* op 24 november 1890 de eigen liberale visie in kort bestek samen. Anders dan zijn vader had Willem III niet de volksgunst gezocht door zich veel onder het volk te begeven. Hij had te weinig door het land gereisd, maar bij afgelegde bezoeken had hij 'zonder zucht naar uiterlijk vertoon' menigmaal zijn belangstelling voor 's lands lief en leed getoond. Hij had daarbij velen onmisbare steun gegeven om zich te ontwikkelen en had 'menige ramp trachten te heelen door echt vorstelijke hulp.' De koning was voor alles een grondwettig koning geweest. 'In 1849, toen koning Willem III de regeering aanvaardde, was kort te voren een gewijzigde Grondwet ingevoerd, welke een geheelen ommekeer bracht in den Nederlandschen Staat. Het beginsel, dat de burgerij geroepen is door hare keuzen zelf tot 's lands bestuur mede te werken, werd in veel ruimer mate dan voorheen toegepast, en de volksoverheden en volksrechten zijn sedert onbelemmerd erkend en gehandhaafd. Willem III is steeds een echt constitutioneel Koning geweest, die getrouw zijn grondwettige plichten heeft vervuld en nooit heeft gestreefd naar eigen machtsvermeerdering ten koste dier volksrechten.'¹²²

De taak om als constitutioneel koning, met verantwoordelijke ministers het land te regeren, was echter volgens het *Algemeen Handelsblad* moeilijker dan zij leek: bij de afwisseling van kabinetten kon de koning een beslissende invloed uitoefenen en het was soms moeilijk om te bepalen of de samenstelling van de volksvertegenwoordiging nog wel in overeenstemming was met de wensen van het volk. 'Gebruik te maken van het recht van ontbinding is een zeer verleidelijk middel, om raadsliden die den Koning persoonlijk welgevallig zijn, te behouden. Van dat recht heeft Koning Willem III gedurende zijn veeljarige regeering slechts viermalen gebruik gemaakt, en driemaal hebben de kiezers hem

¹²⁰ Vgl. L.W.G. Scholten, *Het beginsel van de grondwetsherziening van 1848. Rede uitgesproken in opdracht van den Senaat der Rijksuniversiteit te Leiden uitgesproken op Vrijdag 3 December 1948 ter herdenking van de grondwetsherziening van 1848* (Groningen 1949) 3: de Grondwetsherziening werd herdacht de 'dageraad der volksbevrijding'.

¹²¹ Vgl. Hooykaas, 'Het individu op de troon', 50-51.

¹²² *Algemeen Handelsblad*, 24 november 1890.

niet in het ongelijk gesteld, hoe men ook moge oordelen over de redenen die tot het conflict aanleiding gaven. In alle andere, zoo dikwijls voorgekomen gevallen heeft de Koning liever zijn Ministers laten gaan, dan den strijd aan te binden met de Staten-Generaal. Hij heeft daardoor getoond doordrongen te zijn van den eersten plicht eens grondwettigen vorsten: in vrede leven met zijn volk.'

De koning had nog altijd veel mogelijkheden tot politieke invloed omdat belangrijke koninklijke prerogatieven van de Grondwetten van 1814 en 1815 bij de wijzigingen van 1848 en 1887 intact waren gelaten. Willem III gebruikte een deel van zijn mogelijkheden tot het einde van zijn regering. Omdat de koning als persoon lastig was, werd hij echter genegeerd door ministers die steeds zelfstandiger gingen werken. Met het vertrek van De Kock als de directeur van het Kabinet des Konings verloor de koning ook een belangrijke politieke rechterhand. Vanaf december 1890 was er dan ook bijzondere aandacht voor het benoemingsbeleid van regentes Emma, de wijze waarop zij zou omgaan met het doorgeschoven kiesrechtvraagstuk en de wijze waarop haar directeur van het Kabinet der Koningin zou gaan opereren. Ook haar persoonlijk secretaris zou gaan ondervinden dat de buitenwacht met een door gebeurtenissen uit het verleden gekleurd oog naar zijn werkzaamheden keek.

In de jaren van het regentschap werd het historische beeld van Willem III postuum verheerlijkt, maar het bleef ook dicht bij de historische realiteit liggen. De militair geschoolde F. de Bas was in het dagelijks leven in dienst van koningin Emma als onderbibliothecaris, maar schreef onder verantwoordelijkheid van een comité van vooraanstaande onderdanen een portret van Willem III in het officiële *Gedenkboek* dat verscheen ter gelegenheid van de inhuldiging van koningin Wilhelmina. De Bas schilderde een beeld van een vader waarop Wilhelmina trots kon zijn en wiens voorbeeld dat zij vooral moest volgen. Koning Willem III, trots op de heldendaden van zijn voorvaders, had als gevolg van de internationale vrede nooit de sabel hoeven trekken 'tot verdediging van het erfgoed der Nassauers'. Zijn soldatenhart had zich echter niet verloochend. 'Met ijzeren vuist heeft hij het oppergezag over leger en vloot gehandhaafd.' De koning hechtte 'bij het leger aan het oude, waarvan elke deugdelijkheid was gebleken, en ging niet voetstoots mede met elke nieuwigheid.' Koning Willem III had 'in zijn jeugd geleerd in traditiën voort te leven' en nam daarom van harte deel aan gedenkdagen van militaire korpsen en inrichtingen. Met grote piëteit was zijn vroegere werkkamer op Paleis Soestdijk door koningin Wilhelmina ingericht voor haar Kabinet. 'De regeering van Koning Willem den Derden vertegenwoordigde een tijdperk van vrede en van bloei'. Koningin Emma bereidde volgens De Bas vervolgens gewichtige hervormingen voor en vestigde haar naam als 'Lands Moeder.'¹²³

Tijdens haar regentschap probeerde *Landesmutter* Emma te streven naar zowel het bewaken van de reputatie van Willem III als een opvoeding van de jeugdige Wilhelmina die gericht was op politieke bovenpartijdigheid. Dat was tegelijkertijd een streven dat paste bij een adequate dynastieke politiek. Ook sloot het aan bij de door 'de natie geëischte richting' waarin de 'kinderlijken geest' moest worden opgeleid.¹²⁴

¹²³ De Bas, 'Rex et Regina', 51-52, 58-59.

¹²⁴ Vgl. J.Th de Visser in: *De Koningin-Moeder, 1879-1929* (Leiden 1928) 8. De Visser was op dat moment fractievoorzitter van de CHU in de Tweede Kamer; in 1931 werd hij Minister van Staat.